

# ”... är det desto mer angeläget att framhålla kommunens egen historia och utveckling”

---

Urval och gestaltning av lokal historia -  
en utvärdering av nio kommunala kulturmiljöprogram  
utarbetade vid Stockholms läns museum

*Lennart Rosander & Anna Ulfstrand*  
Rapport 2003:33



”... är det desto mer angeläget  
att framhålla kommunens egen  
historia och utveckling”

***Lennart Rosander & Anna Ulfstrand***

Rapport 2003:33

 STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM  
Box 6176 102 33 Stockholm  
Tel 08-690 69 60 Fax 08-32 32 72  
Webbplats: [www.lansmuseum.a.se](http://www.lansmuseum.a.se)



”... är det desto mer angeläget  
att framhålla kommunens egen  
historia och utveckling”

Urval och gestaltning av lokal historia -  
en utvärdering av nio kommunala kulturmiljöprogram  
utarbetade vid Stockholms läns museum

*Lennart Rosander & Anna Ulfstrand*

Rapport 2003:33

 STOCKHOLMS LÄNS MUSEUM

”... är det desto mer angeläget att framhålla kommunens egen historia och utveckling”  
Urval och gestaltning av lokal historia - en utvärdering av nio kommunala  
kulturmiljöprogram utarbetade vid Stockholms läns museum.

Rapport 2003:33

© Stockholms läns museum, Lennart Rosander, Anna Ulfstrand

Publiceringen av denna rapport har möjliggjorts genom bidrag från kulturmiljö-  
enheten vid Länsstyrelsen i Stockholms län.

Rapporten finns också som PDF-fil på adress [www.lansmuseum.a.se](http://www.lansmuseum.a.se)

**Layout** Ingvar Lundkvist

**Tryck** Just Nu, Stockholm 2003

### ***Omslagsbild***

Det välbevarade är nästan alltid vackert enligt den estetiska värdeskala som antikvarier  
håller sig med. Bilden visar ”ett välbevarat kulturlandskap i Bolby” på Ljusterö, Öster-  
åkers kommun. Foto Anna Ulfstrand.

### ***Bild mot titelsida***

Med kulturmiljöprogrammets inriktning på den fysiska miljön är kartor ett självklart  
sätt att ge liv åt textens beskrivningar av det historiska landskapet. Samtidigt utgör de  
ett viktigt källmaterial som ger rikligt med upplysningar om bebyggelse och markan-  
vändning. Karta från 1710 över Yttersten och Håga byar i Järfälla. Foto Lantmäteriet.

# Innehåll

Inledning, syfte och disposition .....	7
Programarbete och kulturminnesvård	
- en bakgrund .....	10
Programarbetet i Stockholms län .....	15
De undersökta programmen - en kort presentation .....	20
Museerna under lupp	
- forskning om hur kulturarv skapas och förmedlas .....	24
Regionernas renässans .....	32
Var och hur diskuteras kulturmiljövården? .....	45
Gestaltning och urval av lokal historia	
i de kommunala kulturmiljöprogrammen .....	63
Den fotografiska bildens roll i programmen .....	96
Sammanfattning och avslutning .....	104
Käll- och litteraturförteckning .....	108



# Inledning, syfte och disposition

Under många år var det en av den dåvarande läns museibyråns huvuduppgifter att utarbeta kulturmiljöprogram för länets kommuner. En arbetsuppgift som övertogs från länsstyrelsen några år efter att museet startat sin verksamhet 1983. Det är knappast någon överdrift att påstå att detta programarbete varit en av läns museets mest omfattande arbetsuppgifter sett till såväl kostnader som antalet inblandade personer. Under de första åren var också programmen ryggraden i museets uppdragsverksamhet eftersom de bekostades av kommunerna. Men bortsett från de betydande resurser i tid och pengar som lagts på denna arbetsuppgift har programmen också intagit en central position inom det samhällsområde där museerna är medspelare i det ständigt pågående projektet att skapa och omskapa vårt gemensamma förflutna. Programmen har nämligen, för läns museets del, varit den centrala arenan där historia formats och kulturarv skapats. I dessa lokala historiker där museet pekat ut vad som bör bevaras åt framtida generationer har läns museet därför, medvetet och omedvetet, exponerat sin historiesyn och bevarandeideologi.

Med den särställning programarbetet haft i museets verksamhet vore ett rimligt antagande att detta kontinuerligt diskuterats och utvärderats inom museet. Men trots programmens centrala ställning har något sådant aldrig skett. Detta förhållande är det främsta motivet bakom tillkomsten av denna rapport. Men motivbilden är mer komplex än så. Sällan ges i det dagliga arbetet tid för eftertanke och möjlighet att ställa de grundläggande frågorna om varför en verksamhet bedrivs på ett visst sätt. De kulturmiljöprogram som här undersöks bjuder oanade möjligheter att studera kulturmiljövårdens fundament; försanthållanden och ideologiska ståndpunkter. Härigenom ges möjligheter till reflektion och diskussion av de viktiga grundfrågorna. Det dagliga arbetet medger sällan sådana andhämtningspauser och förhoppningen är att denna studie också skall ge upphov till en diskussion om bevarandearbetets fundament.

När läns museet anslöt sig till poolen för "Regionala och lokala rum" inom det nyorganiserade Samdok 1997/98 väcktes tanken på nytt att utvärdera kulturmiljö-

***Denna bild med kreatur på Molnsättras ägor i Järfälla kommun är inledningsbilden till avsnittet om Industrialismens samhälle. Med denna kontrastbild gammalt-nytt förstärker man resonemanget i den intilliggande texten där det framhålls att industrialismen inte var det skarpa brott mot tidigare livsvillkor som många kanske föreställer sig***  
***Foto Agneta Lundberg***



programmen. En projektbeskrivning formulerades redan 1999 men huvuddelen av arbetet har genomförts år 2002. Under detta år har projektet fortlöpande diskuterats med den nuvarande museichefen, Peter Bratt, som tidigt föreslog att denna studie borde följas av en rapport med förslag på hur etnologiska och kulturhistoriska perspektiv skulle kunna vinna terräng i programarbete av detta slag. En sådan rapport kommer att utarbetas och skall ses som en fortsättning av diskussionen och vidareutveckling av tankegångarna i denna rapport.

Syftet med denna rapport är tvåfaldigt. För det första vill vi granska de kommunala kulturmiljöprogram som utarbetats vid länmuseet för att undersöka hur lokal historia väljs ut och hur museet väljer att skildra denna historia. Vi intresserar oss också för hur urvalet av de miljöer som anses värda att bevara går till, hur de presenteras, avgränsas och hur bevarandet motiveras. I ett särskilt avsnitt diskuterar vi den visuella gestaltningen, främst genom fotografiska bilder, som blivit en viktig del av programarbetet.

Det andra huvudsyftet med denna studie har varit att försöka sammanfatta hur frågor om kulturarv och historieanvändning diskuterar i skilda sammanhang i samhället. Denna omvärldsanalys har delats upp i två huvudblock. Till att börja med har vi försökt ge en sammanfattande beskrivning av hur frågor som berör kulturmiljövården hanterats inom den akademiska världen. Den i Sverige relativt unga vetenskapen museologi har vi intresserat oss för och försökt kartlägga i vilken utsträckning kulturmiljövårdens arbetsområden varit föremål för museologernas intresse. Därtill tror vi oss ha upptäckt en renässans för landskapets rumsliga frågor inom flera vetenskaper som museiverksamheten ofta deklarerar sitt släktskap med.

Det andra steget i omvärldsstudien har varit att mera specifikt söka exempel på hur just kulturmiljövårdens arbetsmetoder diskuterar. Här lyfter vi fram exempel på hur kulturmiljövården kritiserats utifrån av personer som inte själva är verksamma inom denna praktik. Men vi har också sökt efter tecken på en intern självkritisk debatt. Några få tecken på en sådan har vi funnit och dessa tas upp till diskussion.

I vårt försök att spegla hur kulturmiljövården diskuterar i vår omvärld har vi främst riktat blickarna mot forskarvärlden. Därmed har vi uteslutit till exempel den debatt, främst i olika konkreta bevarandefrågor, som från tid till annan blossar upp i medierna. Detta vägval motiveras av att vi velat fokusera denna studie på den intellektuella och ideologiska grund samt de vetenskapliga hörnstenar som kulturmiljövården vilar på. Personer som har uppfattningar i dessa frågor återfinns nämligen företrädesvis inom den akademiska världen.

Denna del av rapporten, som söker spegla en diskussion om grundvalarna för den praktik som kallas kulturmiljövård, har tilläts ta större plats i denna studie än vad vi från början tänkt oss. Anledningen till det är att vi ofta funnit ett svagt intresse bland

yrkeskolleger för de grundläggande frågorna både inom kulturmiljövårdens fält och museiverksamheten som helhet. När nu en central del av läns museets verksamhet under många år skulle granskas fanns det anledning, menar vi, att också röra vid de frågor som tar upp verksamhetens fundament.

I denna rapport har vi ofta valt ett betraktelsesätt där vi relativiserar och problematiserar den praktik som kulturmiljöprogrammen är en del av. När det gäller programmets innehåll har detta förhållningssätt inneburit att vi kritiskt granskat och inte tagit kulturmiljövårdens synsätt för givna. Det är viktigt att redan nu påpeka att detta inte är liktydigt med att vi generellt avfärdar den bevarandeideologi som läns museet genom kulturmiljövården ger uttryck för och hävdar i sitt arbete inom de samhällssektorer där man verkar. Denna rapport sysslar inte med om det är rätt eller fel att välja ett visst fasadmateriell till ett 1930-talshus eller hur kulturmiljövården bör förhålla sig till 1960- och 70-talens småhusområden. Däremot är det av största intresse ur vårt perspektiv att undersöka bevekelsegrunderna för kulturmiljövårdens ställningstaganden i just dessa frågor.

Rapporten har disponerats så att den inleds med två avsnitt, som dels tecknar en mer allmän bakgrund till den typ av programarbete som här granskas, dels ger de specifika förutsättningar som rått i Stockholms län. Därefter följer en kort bibliografisk presentation av de program som studien omfattar. Denna presentation följs av det första huvudavsnittet som behandlar museologins intresse för i första hand kulturmiljövården men avsnittet söker också ge en bild av vad denna vetenskap har för huvudsakliga kunskapsobjekt. I avsnittet som därefter tar vid ges exempel på den senaste tioårsperiodens förnyade intresse för frågor om landskapets innehåll och betydelse för människan. Efter denna utblick är det dags att försöka kartlägga vad den interna diskussionen bland kulturmiljövårdare och museifolk egentligen handlar om. Därefter lyfts blicken återigen mot den kritik som formulerats utanför museerna och två kritiska artiklar från den akademiska världen diskuteras. Det andra huvudavsnittet består i sin tur av två kapitel. I det första granskas de nio kulturmiljöprogrammen vad gäller texternas innehåll och disposition och i det andra diskuteras hur den fotografiska bilden använts i programmen. Rapporten avslutas med en sammanfattande diskussion.

Arbetet med denna studie har genomförts inom ramen för läns museets ordinarie undersökningsverksamhet. Publiceringen av denna rapport har möjliggjorts genom bidrag från länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

# Programarbete och kulturminnesvård - en bakgrund

Behovet av program som redovisar det kulturhistoriska innehållet i landskapet skall ses i ljuset av efterkrigstidens allt mer omfattande planering av den fysiska miljön. I tidens storskaliga kartläggning av rikets mark- och vattentillgångar behövdes ett fågelperspektiv på det fysiska rummets innehåll. Med tätorternas kraftiga expansion under 1950- och 60-talen samt den fysiska riksplaneringen från slutet av 1960-talet ställdes krav på planeringsunderlag också från kulturminnesvårdens sida. När länsvisa inventeringar startade i slutet av 1960-talet var man dock inom kulturminnesvården "överlag ganska oförberedd på ett arbete som inte i första hand gällde objekten".<sup>1</sup> Den horisont man hittills hade haft gällde alltså i första hand de enskilda kulturminnena såsom enstaka byggnader och fornlämningar. Detta var en för detaljerad nivå för den fysiska riksplaneringen och kraven ställdes nu för första gången på en redovisning av sammanhängande miljöer.<sup>2</sup>

Under 1970-talets första hälft pågick en intensiv diskussion om kulturminnesvårdens organisation. I utredningar och propositioner föreslogs en decentralisering av kulturminnesvården bl a för att öka enskilda människors delaktighet i bevarandefrågor. Men delaktigheten skulle inte stanna vid bevarandet. Nu betonades också vikten av att vårda och levandegöra de fysiska lämningarna i landskapet. Organisatoriskt resulterade de nya förslagen i nya tjänster inom kulturminnesvården vid länsstyrelserna. Den sk länsantikvarie-reformen som trädde i kraft 1976. Ansvaret decentraliserades nu när länsstyrelsen blev regional myndighet för kulturminnesvården. Men beslutet att inrätta nya statliga tjänster med ansvar för kulturminnesvården vid länsstyrelserna hade knappast gått obemärkt förbi. Första hälften av 1970-talet präglades av en intensiv debatt om uppdelningen och decentraliseringen av ansvaret för kulturminnesvården. Förslaget att inrätta de nya tjänsterna hade sitt ursprung i "MUS 65", den omfattande utredningen av kulturområdet som pågått sedan mitten av 1960-talet. De regionala statliga tjänstemännen inom kulturminnesvården skulle få sina arbetsuppgifter från två håll. Dels innebar förslaget att läns museernas ansvar för kulturminnesvården reducerades, dels skulle arbetsuppgifter som Riksantikvarieämbetet tidigare ansvarat för decentraliseras ut på länsantikvarierna.

---

<sup>1</sup> Biörnstad 1986a, s. 4

<sup>2</sup> Backlund 1998, s. 8

Förslaget mötte inte oväntat häftig kritik från länsmuseum. I stridsskriften *70-talets museum, samspel, kontakt, kommunikation* framhölls att: "Om den tilltänkta uppdelningen genomförs skulle landets länsmuseum berövas resultaten av årtiondens uppbyggnadsarbete".<sup>1</sup> Landsantikvarien hade sedan flera årtionden varit den statliga kulturminnesvårdens representant på regional nivå och för dessa tjänster hade utgått ett statligt bidrag till lönen. Nu hotades denna ordning när utredningen föreslog att landsantikvarierna skulle skiljas från länsmuseum. Att de fyra landsantikvarierna Hofrén, Hvarfver, Rentzhog och Zachrisson argumenterade mot detta i boken *70-talets museum* är kanske inte så märkligt, men för kulturminnesvårdens del såg man också en stor fara i att denna reducerades till en myndighetsutövande och kontrollerande verksamhet. Länsmuseum, menade man, hade helt andra möjligheter att i sitt folkbildande arbete skapa förståelse för och engagemang i frågor som rörde de fysiska miljöernas bevarande.

Förespråkarna för utredningens linje, främst representerade av Riksantikvarieämbetets tongivande tjänstemän, underströk istället nödvändigheten av att kulturminnesvården blev en integrerad del i den samhälleliga planeringsprocessen. När dåvarande överantikvarien Margareta Biörnstad tio år efter reformen blickade tillbaka framhöll hon just detta: "Det mest påtagliga när man försöker värdera utfallet av 1976 års organisation är kulturminnesvårdens tydliga inbrytning i samhällsplaneringen".<sup>2</sup> Samtidigt betonade hon att reformen sådan den kom att genomföras till stora delar var en kompromiss i förhållande till det ursprungliga utredningsförslaget. Inte minst gällde detta personalresurserna på länsstyrelserna, som från 1976 bestod av endast en tjänsteman, länsantikvarien. I förhållande till utredningens förslag innebar detta mer än en halvering.<sup>3</sup> Under de gångna 24 åren har dock personalen utökats bl a genom tillsättandet av biträdande länsantikvarier. Reformens tydliga karaktär av kompromiss hade enligt Biörnstad två orsaker. Den första var rent ekonomisk. Statsmakterna var inte beredda att skjuta till medel för mer än en tjänst. Den andra var kulturpolitisk. Den hårda kritiken som länsmuseum förde fram ledde till att den klarhet i ansvarsfördelning som hade behövts grumlades. Inte minst gällde detta uppdelningen av arbetsuppgifterna mellan länsmuseum och länsstyrelserna och svårigheten att för allmänheten förklara skillnaden mellan läns- och landsantikvarie.

Men med länsantikvariereformen som bas kunde nu, från slutet av 1970-talet, arbetet med att kartlägga den fysiska miljöns kulturhistoriska innehåll bedrivas på bred front. Med det allt intensivare planeringsarbete som bedrivits under åren före reformen 1976 och kulturminnesvårdens tydliga ambitioner att delta i detta arbete blev det en naturlig uppgift för de nytillträdde tjänstemännen att gripa sig an programarbetet. Från den

---

<sup>1</sup> Hofrén m fl 1970, s. 114, se även Manneby 2000, s. 16

<sup>2</sup> Biörnstad 1986b, s. 7

<sup>3</sup> Ibid., s. 5

centrala myndigheten, Riksantikvarieämbetet, kunde man nu fungera som ett ledningsorgan för detta arbete genom att sammanställa riktlinjer och instruktioner för hur programmen skulle arbetas fram. Vid de årligen återkommande sammankomsterna för kulturminnesvårdens tjänstemän, höstmötena, kunde arbetet debatteras och synkroniseras. Höstmötet 1977 ägnades i sin helhet åt programmen och året därpå kunde Riksantikvarieämbetet och Statens Planverk gå ut med riktlinjer för det fortsatta programarbetet.<sup>1</sup> Sex år senare gavs en mera fullödig instruktion ut: ***Att upprätta program för kulturminnesvård; vägledning för upprättandet av regionala kulturminnesvårdsprogram.*** Höstmötet året därpå ägnades åter programfrågan.

Under de första åren handlade det i första hand om regionala program. I riktlinjerna från 1978 sägs att: "För länsstyrelsen bör ett regionalt program bli ett hjälpmedel i sektorsplaneringen liksom i samarbetet med andra sektorsintressen inom och utom länsstyrelsen t ex naturvård, jord- och skogsbruk, rekreation och turism". I stycket efter understryker man också läns museernas delaktighet och ansvar: "Länsmuseets ansvar för dokumentationen av länets kulturmiljöer ger museet en självklar roll i programarbetet. Det regionala programmet bör också bli vägledande för museets fortsatta arbete".<sup>2</sup> Noteras bör att man här talar om ett program för länsstyrelsen men längre in i det tolvsidiga häftet berörs också programarbete på kommunal nivå. Under rubriken "Samordning mellan kommunala och regionala program" för man fram arbetsmodellen att de kommunala programmen bör ses som byggstenar i de regionala. Tågordningen blev här oklar. Formuleringen "bör ses som byggstenar i de regionala"<sup>3</sup> antyder en arbetsgång där de kommunala programmen tas fram först och de regionala utarbetas med de förra som grund. Tvärt emot den uppläggning som först förordades där arbetet skulle inledas med regionala program.

I den analys av de kommunala programmens betydelse för bevarande av kulturvården, som Riksantikvarieämbetet lät genomföra 1998, görs en tolkning av hur man såg på detta när riktlinjerna utarbetades. Man uppfattade det så, enligt denna tolkning, att framväxten av de två programtyperna skulle ske genom en växelverkan mellan regional och kommunal nivå så att den kulturhistoriska beskrivningen och analysen skall utarbetas i de regionala programmen för att sedan användas i de kommunala. Längre fram i programarbetet skulle följaktligen de regionala och kommunala programmen komma att överensstämma. Därigenom skulle de kommunala programmen bli byggstenar i de regionala.<sup>4</sup>

I praktiken kom dock arbetsgången att gestalta sig mycket olika över landet. Trots centrala ambitioner att lägga fast en generell arbetsmodell fick skilda förutsättningar när det

---

<sup>1</sup> Biörnstad 1986b, s. 6, Backlund 1998, s. 9

<sup>2</sup> Holm & Pålsson 1978, s. 1

<sup>3</sup> Ibid., s. 9

<sup>4</sup> Backlund 1998, s. 9

gällde samspelet mellan länsstyrelser, läns museer och kommuner verkligheten att bli betydligt mera mångfacetterad. Så tidigt som 1982 konstaterade man från Riksantikvarieämbetet att efter inledande möten i länen mellan länsstyrelsen och kommunerna så kom utvecklingen att se mycket olika ut.<sup>1</sup>

Redan i de första riktlinjerna lades en slags grundstruktur fast för vad programmen borde innehålla. Till att börja med skulle en beskrivning av den fysiska kulturmiljön göras och en översiktlig bevarandemålsättning formuleras. Därefter tänkte man sig att avgränsningar av miljöer och objekt av särskilt värde skulle följa. Det tredje steget innebar en beskrivning och värdering av hittills genomförda åtgärder och som fjärde moment skulle en genomgång av förändringar inom programmets område av betydelse för kulturminnesvården kartläggas. Sedan skulle en sammanfattning följa med förslag till huvudinriktning av det fortsatta arbetet. Programmet skulle sedan avslutas med en åtgärdsdel med förslag på insatser i ett kortare tidsperspektiv.<sup>2</sup> I vilken utsträckning programmen fått denna utformning och innehåll över landet som helhet ligger utanför denna studie men senare, när de undersökta programmen presenteras, kommer vi att jämföra innehållet med dessa centralt påbjudna riktlinjer.

Under 1980-talet kom flera nya lagar att påtagligt förändra förutsättningarna för arbetet med kulturminnesvårdsprogrammen. När naturresurslagen och plan- och bygglagen tillkom fick kommunerna ett större ansvar för planering och hushållning. I plan- och bygglagen förstärktes det kommunala planmonopolet och de regionala myndigheternas inflytande reducerades t ex genom att kommunernas detaljplaner inte längre fastställs av länsstyrelsen. I stor utsträckning ledde dessa förändringar till att de regionala myndigheterna i första hand fick övervakande roller.<sup>3</sup>

Under 1990-talet har programarbetet fortsatt runt om i landet. För de kommunala programmen, som är inriktningen i denna studie, redovisades läget 1995 i en undersökning av SCB. Enligt undersökningen uppgav 120 kommuner av totalt 288 att man hade program medan ytterligare 36 redovisade att programarbete pågick.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Gårdö 1982, s. 17

<sup>2</sup> Holm & Pålsson 1978, s. 6ff, Backlund 1998, s. 9

<sup>3</sup> Backlund 1998, s. 10

<sup>4</sup> Ibid., s. 11. I redovisningen av undersökningens resultat påpekar Backlund att tillförlitligheten i svaren förefaller vara beroende av vilken kommunal förvaltning som svarat på enkäten som sände ut hösten 1996 till kommunledningen. Dessutom är det osäkert om man uppfattat frågorna korrekt eftersom någon mera enhetlig definition av vad som avsågs med program inte gjordes i enkäten. En grund för denna osäkerhet gäller just Stockholms län där man i en enkät 1993 redovisade att 23 av länets kommuner hade program medan den aktuella undersökningen 1996 redovisade endast 17 kommuner med program.

## Sammanfattning

Efterkrigstidens omfattande exploatering av landskapet krävde en allt effektivare planering. Från 1960-talet kom denna planeringsverksamhet också att efterfråga underlag från kulturminnesvårdens arbetsområde. Beroendet var ömsesidigt. Planerarna behövde den sakkunskap om landskapets kulturhistoriska innehåll som fanns inom Riksantikvarieämbetet och museerna. Samtidigt önskade man från kulturminnesvårdens sida bli en integrerad del av denna planeringsprocess för att bättre kunna hävda sina intressen. Lösningen blev länsantikvariereformen 1976. Genom denna fick kulturminnesvården en person placerad i ett viktigt maktcentrum inom den fysiska planeringen, länsstyrelsen. Härigenom kunde den centrala myndigheten inom kulturminnesvården, Riksantikvarieämbetet, försäkra sig om ett direkt inflytande genom att hela arbetsprocessen organiserades inom familjen (den statliga). I tidens anda kunde nu också den centrala makten dela med sig till den regionala genom att "decentralisera beslutsfunktioner" och arbetsuppgifter. Men andra familjer som såg sitt inflytande kringskuret protesterade med hög röst. Från läns museerna framfördes skarpa invändningar mot den föreslagna uppdelningen av kulturminnesvårdens arbetsuppgifter. Inte ville man reduceras till någon slags serviceorgan till myndighetspersonen på länsstyrelsen.

När reformen väl genomförts kunde arbetet med särskilda program som redovisar landskapets kulturhistoriska innehåll ta fart. Riktlinjerna utarbetades centralt från Riksantikvarieämbetet och i länen agerade länsantikvarien för att det konkreta arbetet skulle bli gjort. Man följde två vägar. Dels utarbetades regionala, länsvisa, program. Dels skedde kartläggningen kommunvis i form av kommunala kulturminnesvårdsprogram. Den senare vägen fann stöd för sitt val under 1980-talet när kommunerna genom ändrad lagstiftning fick större ansvar för den fysiska planeringen.

# Programarbetet i Stockholms län

Arbetet med de kommunala kulturmiljöprogrammen vid Stockholms läns museum har som framgått av det förra avsnittet inte varit någon verksamhet unik för detta länsmuseum. Istället har arbetet varit en del av en riksomfattande kartläggning av miljöer som ansetts ha ett kulturhistoriskt innehåll av sådan dignitet att de borde beaktas i den fysiska planeringen.

I Stockholms län valde man redan tidigt att kartlägga länets kulturmiljöer kommun för kommun. Det fanns flera skäl som gjorde att man valde kommunala program istället för ett regionalt. Till att börja med ansåg man att det underlagsmaterial med avgränsningar som gjorts för den fysiska riksplaneringen var tillräckligt i detta skede. Ett regionalt program skulle knappast tillföra särskilt mycket. Det omfattande källmaterial som fanns i form av byggnadsinventeringar och det stora antalet registrerade fornlämningar talade också, av praktiska skäl, för en uppdelning i kommunala program. Till detta kom att man ansåg att programmen skulle ha störst effekt om intresset för bevarandefrågor kunde väckas på kommunal nivå.<sup>1</sup> Genom de statliga medel som fördelades till länen kunde man utan kostnad för kommunerna ta fram de första programmen. Därefter har programarbetet finansierats av kommunerna i form av beställningar, först hos länsstyrelsen och därefter hos länsmuseumet.

Situationen i Stockholms län under åren som kulturminnesvårdens organisation diskuterades skiljde sig påtagligt från de flesta övriga län i landet. Här saknades ett länsmuseum med en landsantikvarie som chef. Däremot fanns det en tjänst som landsantikvarie knuten till länsstyrelsen. Denna hade inrättats 1962 med egen huvudman i "Stockholms läns kulturminnesråd". Rådet hade landshövdingen som ordförande och sju ledamöter utsedda av länsstyrelsen, landstinget, Upplands fornminnesförening, Södermanlands hembygds- och museiförbund samt Samfundet S:t Erik.<sup>2</sup> Verksamheten finansierades genom statsanslag till landsantikvarien och ytterligare en antikvarie samt genom landstingsmedel till övrig personal. Kopplingen till länsstyrelsen innebar i första hand att landsantikvarien delade lokaler med länsstyrelsen. Ett förhållande som var resultatet av att regionen saknade länsmuseum. Genom att tjänsten hade egen huvudman fungerade landsantikvarien som en fristående regional expert inom kulturminnesvården. Men sam-

---

<sup>1</sup> Samtal med Peter Bratt, länsmuseumet 2000-11-29

<sup>2</sup> Rydh 1975, s. 78



arbetet med länsstyrelsen samt övriga regionala och kommunala organ var sedan många år väl inarbetat. Den intensiva exploateringstakten i Stockholms län under 1960-talet och början av 1970-talet hade redan från början involverat landsantikvarien och samarbetet i planfrågorna lett till ett brett kontaktnät inom regionen. Härigenom hade ett omfattande underlagsmaterial, främst vad gällde byggnadsinventeringar, skapats under ledning av landsantikvarien.

I praktiken innebar detta att huvuddragen i det som skulle komma att bli länsantikvariereformen redan var genomförda i Stockholms län. Inte oväntat var man därför i huvudsak positiv till förslaget men man framhöll att det för länets del naturligtvis inte gick att genomföra den föreslagna uppdelningen av arbetsuppgifter mellan länsstyrelsen och läns-museet. Dessutom återstod det att klara ut frågorna kring ansvarsfördelningen mellan landsantikvarien och stadsantikvarien i Stockholm. Ansvaret för kulturminnesvärden i huvudstaden vilade på stadsantikvarien genom stadsmuseet och för landsantikvarien innebar detta att arbetsområdet inte omfattade Stockholms stad.

Genom avsaknaden av ett länsmuseum innebar länsantikvariereformen också att den dåvarande tjänsteinnehavaren som över en natt bytte namn från lands- till länsantikvarie gick in i den nya organisationen med en betydligt större personal och bredare verksamhet än vad som var gängse hos de nyinrättade länsantikvarierna. En god del av vad som betraktades som typiska länsmuseumsuppgifter bibehölls vid länsstyrelsen i väntan på att frågan om ett länsmuseum för Stockholms län hade avgjorts.

Detta är inte tillfället att redogöra för de många turerna kring inrättandet av Stockholms läns museum men kort kan konstateras att Stockholms läns landsting redan i sin kulturutredning från 1975 underströk behovet av en länsmuseumverksamhet och att landstinget borde ta initiativ till detta. Redan nu förordades en decentraliserad organisation som skulle bygga på befintliga museiresurser i några av länets kommuner (Norrtälje, Sigtuna, Stockholm och Södertälje). Dessutom skulle Stockholms läns hembygdsförbund ingå som part i den "framtida länsmuseumfunktionen".

I början av 1980-talet kunde så Stiftelsen Stockholms läns museum bildas och genom avtal med Kulturrådet och Riksantikvarieämbetet börja uppbära statsbidrag. Från hösten 1983 kom arbetet igång. Något senare tillkom också en särskild regional konstverksamhet lokaliserad till Södertälje. Under de första åren var verksamheten knuten till Stockholms stadsmuseum och organiserades som en byrå inom museet, Länsmuseumbyrån, med stadsantikvarien som högsta chef. Detta visade sig vara en otymplig lösning som innebar att verksamheten underställdes beslut såväl i Stockholms stad som i stiftelsens styrelse. Från 1986 renodlades beslutsvägarna så att stiftelsens styrelse övertog det fulla ansvaret för personal och verksamhet. Organisatoriskt och lokalmässigt skiljdes nu Länsmuseumbyrån från Stockholms stadsmuseum. Sedan mitten av 1990-talet har verksamheten samlats under ett tak och ett namn, Stockholms läns museum, med lokaler på Sabbatsbergsområdet.

Först sedan dåvarande Läns museibyran börjat sin verksamhet hade man skapat den organisatoriska grund som krävdes för att tillämpa den arbetsfördelning mellan länsstyrelse och länsmuseum som lades fast i länsantikvariareformen. Hur arbetsuppgifterna skulle fördelas i detalj har dock varit ett ständigt diskussionsämne under åren, där mer eller mindre tillfälliga lösningar fått styra det dagliga arbetet. Först under senare år har en gemensam planering inletts som tillsammans med en fastlagd policy för läns museets kulturmiljöarbete syftar till att lösa dessa problem. Viktigast i detta sammanhang var dock att två tjänster vid länsstyrelsen som var avsedda för utarbetandet av kommunala program och finansierade genom kommunernas programbeställningar överfördes till läns museiorganisationen i mitten av 1980-talet.

På länsstyrelsen i Stockholms län hade man, som tidigare påpekats, redan från början valt att prioritera de kommunala programmen. Denna tågordning bibehölls sedan programarbetet vid mitten av 1980-talet förts över till det nystartade läns museet. Med den förändrade lagstiftningen under 1980-talets andra hälft där kommunerna gavs ett större ansvar för planfrågorna kunde detta vägval motiveras ytterligare. Men tanken på ett program för hela länet hade funnits med i diskussionerna under lång tid. Ett första utkast till ett sådant arbetades också fram vid länsstyrelsen under 1980-talet under rubriken *Rum för historia, regionalt kulturmiljöprogram för Stockholms län*.<sup>1</sup> Av olika skäl kom det aldrig att publiceras.

I stället blev det Regionplanekontoret som i slutet av 1980-talet utarbetade ett regionalt program för Stockholms län.<sup>2</sup> Bakgrunden var regionplanerarnas behov av att få kulturminnesvårdens intressen redovisade i arbetet med en ny regionplan för storstockholmsområdet. Ett behov som tydligt hade framförts i remissbehandlingen av "Skiss 85", det första utkastet till den nya regionplanen. Programmet avviker i sitt innehåll från gängse regionala program och saknar bl a den omfattande beskrivning av regionens kulturhistoria som brukar vara regel. I stället påpekas i förordet att eftersom det regionala programmet är ett så omfattande arbete och därför inte kan färdigställas förrän senare så har detta program utarbetats på basis av befintlig kunskap. Man framhåller också att urvalet av områden förankrats genom diskussioner och samråd med bl a länsstyrelsen och dåvarande läns museibyran. Ett flertal personer från läns museibyran medverkade också i utarbetandet av de kommunvisa beskrivningarna.

---

<sup>1</sup> Programutkastet utarbetades av dåvarande länsantikvarien Bengt O H Johansson och utkom i en begränsad, enkelt kopierad upplaga hösten 1987 som "arbetsmaterial". Den innehåller i första hand en beskrivning av länets kulturhistoriska utveckling baserad på befintlig litteratur.

<sup>2</sup> Programmet publicerades 1989 i två delar med titeln *Stockholmsregionens kulturhistoriska miljöer*. Del 1 innehåller landsbygdens kulturmiljöer och del 2 "stadsbygdens". De två volymerna innehåller kommunvisa genomgångar av de områden som bedömts vara av regionalt intresse. Områden av riksintresse har också redovisats med undantag för skärgården som först senare fick sina riksintresseavgränsningar.

De program som togs fram under åren som arbetet låg på länsstyrelsen hade en tämligen enkel utformning och riktade sig i första hand till en snävare krets planerare och tjänstemän. Men redan med dessa program kunde man ana ett intresse från en bredare allmänhet. Sedan länsmuseum tagit över arbetet kom därför ambitionen att nå ut till en större publik alltmer i fokus. Metoden blev att i första hand förändra programmens utseende. De fick stegvis karaktären av "riktiga böcker" och upplagorna blev större. Pärmarna fick färgbilder och antalet bilder i inlagan ökades betydligt. De äldre programmens maskinskrivna texter ersattes med boktypsnitt. Det förbättrade trycket gav fotografier, teckningar och kartor en påtagligt bättre återgivning. Stegvis har också användning av färgbilder ökat. Språkligt har programmen också förändrats. Från en mer byråkratisk kanslisvenska till en enklare prosa med ett mera direkt tilltal. Ett mått på att dessa satsningar lyckats är att flera program tryckts i nya och omarbetade upplagor efter att de sålts slut. Vi kommer att närmare beskriva de förändringar programmen genomgått i det kommande avsnittet där de undersökta programmen presenteras.

När denna rapport skrivs, våren 2002, har samtliga kommuner i Stockholms län, utom Stockholms stad, program av den typ som beskrivits tidigare. Museiverksamheten och kulturmiljövården i huvudstaden ligger utanför länsmuseumets arbetsområde och sköts helt av Stockholms stadsmuseum. Vad gäller länets övriga kommuner, 25 till antalet, har den övervägande delen program som utarbetats vid länsstyrelsen och efter mitten av 1980-talet vid länsmuseum. Ett mindre antal kommuner som t ex Norrtälje, Sundbyberg och Södertälje har valt att i egen regi och utan länsmuseumets medverkan arbeta fram sina program. Dessa 25 kommunala kulturminnesvårdsprogram varierar en del inte bara utseendemässigt utan också i fråga om hur materialet disponerats i den färdiga publikationen. Variationer som till stor del är resultatet av ett ständigt pågående utvecklingsarbete både vad gäller form och innehåll.

Samtidigt har programmen under hela perioden från 1970-talets slut bibehållit en slags grundstruktur för hur innehållet disponerats. Föga överraskande är det de program som tagits fram utanför länsmuseum som mest avviker från denna grundstruktur.

## Sammanfattning

I detta avsnitt har vi kunnat följa hur programarbetet växte fram i Stockholms län. Här såg situationen för kulturminnesvården annorlunda ut än på de flesta håll i landet inför länsantikvariereformen vid mitten av 1970-talet. Regionen saknade ett länsmuseum. Däremot fanns sedan 1962 en landsantikvarie knuten till länsstyrelsen. Detta innebar att den omorganisering av kulturminnesvården som inrättandet av länsantikvarierna innebar blev mindre dramatisk i Stockholms län. Tjänsteinnehavaren bytte bara titel vid halvårsskiftet 1976. Det skulle dröja ytterligare sju år innan länsmuseum började sin verk-

samhet. Redan från slutet av 1970-talet inleddes arbetet med att ta fram kommunala kulturminnesvårdsprogram vid länsstyrelsen. Program som i första hand riktade sig till planerare och berörda tjänstemän. Hösten 1983 kunde Stiftelsen Stockholms läns museum starta sin verksamhet och ett par år senare fördes arbetet med de kommunala programmen över till länsmuseum. Arbetet bedrevs i uppdragsform och finansierades av kommunerna. Sedan länsmuseum tagit över programarbetet gjordes en medveten satsning för att höja programmets kvalitet. Särskilt satsade man på bättre tryck och mer tilltalande layout med det främsta syftet att nå en större läsekrets. Flera program har också sålts slut och nya omarbetade upplagor har utkommit. Ett mindre antal kommuner har valt att arbeta fram program utan länsmuseets medverkan. Idag har samtliga kommuner, utom Stockholm, program som dels beskriver den lokala kulturhistorien dels pekar ut vilka områden som anses särskilt värda att bevara. Stockholms län saknar ännu ett övergripande program för hela regionen.

# De undersökta programmen - en kort presentation

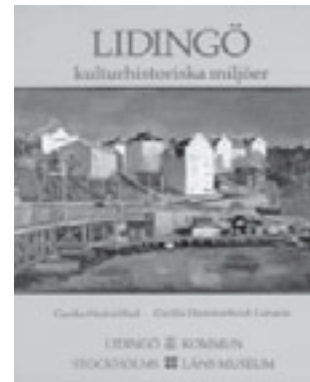
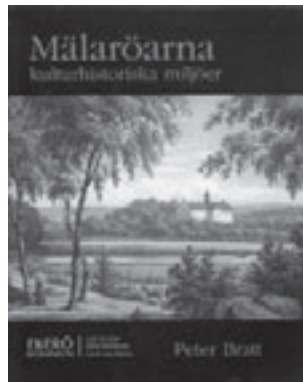
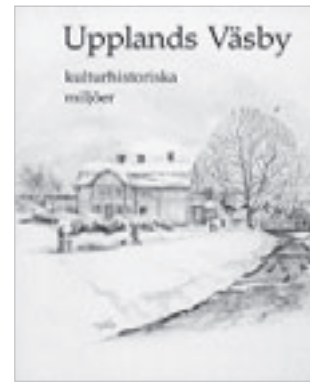
Under den tid Stockholms läns museum hittills varit verksamt, från hösten 1983 t o m hösten 2002 har museet utarbetat totalt tolv kommunala program för kulturmiljövården. Nio av dessa ingår i denna undersökning. De tre program som valts bort är **Kulturminnesvårdsprogram för Vallentuna kommun**, utgivet 1986, **Rönninge, kulturhistoriska miljöer** också det publicerat 1986 samt **Huddinge kulturmiljöinventering** Huddingeinventeringen saknar tryckår men förordet är daterat i november 1986. Det första programmet har valts bort därför att det helt följer den tidigare utformningen som gällde för de program som enheten för kulturminnesvård vid länsstyrelsen arbetade fram. Programmet står dessutom med en fot i varje institution. Det producerades vid länsstyrelsen men med projektledning från länsmuseum. För Salems kommun finns två program. Rönningeprogrammet omfattar, som namnet anger, inte hela kommunen. För resten av Salems kommun togs ett separat program fram, **Norra Salem, kulturhistoriska miljöer**, som publicerades 1994. Detta programarbete genomfördes utan länsmuseumets medverkan.

Inventeringen av Huddinges kulturmiljöer från 1986 skiljer sig påtagligt från de program som valts ut, bl a saknas den kulturhistoriska översikten och de avgränsade områdena har klassificerats enligt ett eget system som skiljer sig påtagligt från de övriga programmen. Programmet avviker därför markant från den mall som kom att bli kännetecknande för länsmuseumets kulturmiljöprogram och utgör något av en solitär. Det hade i och för sig varit av intresse att närmare undersöka varför det förhåller sig så men avgörande för att programmet valts bort är att man under 2002 arbetar med en omfattande omarbetning av Huddingeinventeringen. Denna omarbetning kommer att innebära att en kulturhistorisk översikt utarbetas och att de avgränsade områdena revideras och de förändringar som skett sedan mitten av 1980-talet förs in i beskrivningarna.<sup>1</sup>

De undersökta programmen spänner utgivningsmässigt över en period på elva år, från 1987 till 1998. De nio programmen omfattar lika många kommuner i Stockholms län och har publicerats av länsmuseumet i samarbete med respektive kommun. Det nära samarbetet mellan museet och kommunen markeras vanligtvis genom att båda parter finns angivna på pärmens framsida, i de flesta fall tillsammans med museets och kommunens

---

<sup>1</sup> Samtal med Gunilla Nilsson, länsmuseumet 2001-02-05



logotyp. Två program, Värmdö och Ekerö, har givits ut i fler än en upplaga. De program vi kommer att behandla är:

1. **Nacka kommun, kulturhistoriska miljöer**; utgivet 1987 med Cecilia Hammarlund-Larsson som författare. Ett flertal fotografier räknas upp på tryckortssidan: C-H Ankarberg, C Hammarlund-Larsson, B Larsson, I Lundkvist, G Magnusson, L Nilsson, A-S Nygren, A Resare, H Stiwenius. Dessutom redovisas Aki Boyea som tecknare. Samtliga bildtexter innehåller uppgift om fotograf.

2. **Skärgårdsbygd, kulturhistoriska miljöer i Värmdö kommun**. Programmet gavs ut 1987 med Rolf Källman som författare. En reviderad andra upplaga kom ut 1991 nu med hårda pärmar. Som fotografier redovisas Rolf Källman, Ingvar Lundkvist och Erik Åström "om ej annat anges" vilket innebär att endast ett mindre antal bildtexter innehåller uppgift om fotograf.

3. **UpplandsVäsby, kulturhistoriska miljöer**. Utgivet 1988 med Peter Bratt, Marianne Carlsson, Karl Johan Eklund, Cecilia Hedenblad och Kerstin Riessen som författare. För bilderna redovisas Eva Grape och Ingvar Lundkvist foto och Lennart Ericson teckningar. Samtliga dessa namn finns med på titelsidan med förtydliganden på tryckortssidan.

4. **Mälardöarna, kulturhistoriska miljöer**. Programmet kom ut 1988 och författades av Peter Bratt. Ytterligare två upplagor har givits ut. Den andra innebar bara ett nytryck medan den tredje reviderades och försågs med hårda pärmar. Tredje upplagan gavs ut 1994. Tryckortssidan redovisar fotografierna efter bildkategorier. De svart-vita bilderna togs av Peter Bratt och Ingvar Lundkvist. Den senare svarade också för flygfotograferingen. Bokens färgbilder som den tredje upplagan kompletterades med togs av Anna Ulfstrand. Fotografier till de övriga bilderna i boken redovisas i resp bildtext.

5. **Tysesö, kulturhistoriska miljöer** utkom 1989 med Peter Bratt som författare. Även här har fotografierna delats upp och fotografierna redovisas efter bildkategori. Ingvar Lundkvist, Peter Bratt och Joakim Andersson tog de svart-vita bilderna medan flyg- och färgbilder togs av Ingvar Lundkvist.

6. **Lidingö, kulturhistoriska miljöer**. Programmet kom ut 1990 med Cecilia Hammarlund-Larsson och Cecilia Hedenblad som författare. Ingvar Lundkvist tog samtliga nytagna bilder. Övriga bilder hämtades från olika samlingar vilka redovisas i bildtexterna.

7. **Järfälla, kulturhistoriska miljöer** författades av Rolf Källman och Ann-Sofie Nygren och utkom 1991. Tryckortssidan anger Ingvar Lundkvist och Agneta Lundberg som fotografier när inte annat anges. Dessutom redovisas två arkiv, ATA och kommunens bildarkiv, ur vilka man hämtat ett flertal bilder. Dessa anges dessutom i resp bildtext. Särskilt anges att Ingvar Lundkvist tagit flygfotografierna.

8. *Upplands-Bro, kulturhistoriska miljöer*: Gabriele Prenzlau-Enander skrev programmet som kom ut 1991. Huvuddelen av de nytagna fotografierna togs av Anna Ulfstrand medan flygfotografierna togs av Ingvar Lundkvist. Källorna till övriga bilder redovisas fortlöpande i bildtexterna.

9. *I Roslagen, kulturhistoriska miljöer i Österåker* kom ut 1998 med Gabriele Prenzlau-Enander som författare. På tryckortssidan redovisas dock att ytterligare författare medverkat: Jonathan Lindström och Kjell Andersson. Dessutom har Sophia Laurin medverkat med underlag till texterna för vissa områdesbeskrivningar. Anna Ulfstrand är programmets fotograf där inte annat anges. Källorna till övriga bilder anges i bildtexterna.



# Museerna under lupp - forskning om hur kulturarv skapas och förmedlas

I detta avsnitt söker vi kontaktytor mot de vetenskapliga fält som sysslar med likartade frågeställningar och perspektiv som varit vägledande i denna studie. I första hand har vi funnit sådana inom den i Sverige relativt unga vetenskapen museologi. Fokus i detta kapitel ligger därför på en kortfattad presentation av vilka huvudinriktningar denna vetenskap gjort till sina. Väl medvetna om att museologin i ett internationellt perspektiv sedan årtionden är en etablerad vetenskap med en omfattande forskning väljer vi att luta oss mot några svenska ämnesföreträdare och med hjälp av dessa försöka ge en uppfattning om de teoretiska perspektiv och konkreta forskningsuppgifter som museologin idag arbetar med. Presentationen är inte på något sätt fullständig eller uttömmande utan har styrts av de beröringspunkter vi kunnat se mellan denna studie och pågående diskussioner inom museologin.

I en alltmer ökad omfattning har, från en svensk horisont, 1990-talet försett oss med texter om museernas sätt att bruka historia. Dessa har för det mesta skrivits av personer med ämnesmässiga rötter inom olika humanistiska discipliner. Så har t ex historiker, idéhistoriker, etnologer och arkeologer analyserat hur museerna betar sig när de väljer ut och gestaltar det förflutna. Men även om museerna ofta befinner sig i fokus för dessa studier är ambitionerna ibland vidare än så. I det bredaste perspektivet handlar det om hur ett samhälle förhåller sig till det förflutna. Urval är här ett nyckelord. Genom sina offentliga organ och institutioner (utbildningsväsendet, massmedier, museer m fl) väljer ett samhälle, konstruerar om man så vill, sin historia. Just denna urvalsprocess där delar av historien lyfts fram och ges status av vårt gemensamma förflutna är ett kärnområde inom denna nya forskning.

Detta intresse för hur ett samhälle använder sig av historia, i första hand genom det sätt på vilket dess institutioner verkar, har manifesterats i ett nytt universitetsämne som etablerats i Sverige sedan slutet av 1980-talet. Internationellt etablerades forskningen några årtionden tidigare, under 1960- och 70-talen, genom inrättandet av flera lärostolar. Två beteckningar brukas parallellt i vårt land; museologi och museivetenskap. En viktig upp-

gift i etableringen av ett nytt forskningsfält är alltid att muta in det område som skall utforskas. Genom proklamationer och definitioner pekas den tidigare oplöjda marken ut, karakteriseras till sitt innehåll och gränssätts genom att staka ut rågångar mot den akademiska omvärlden.

När professuren i museologi inrättades i Umeå 1997 gavs denna, tämligen snäva, definition av ämnet:

Museologin undersöker museer och besläktade institutioner som fortlöpande formar föreställningar om kulturarv. Det museologiska studiet gäller främst dessa institutioners urväljande, samlande, bevarande och förmedlande av objekt, kulturmiljöer, naturmiljöer och traditioner.<sup>1</sup>

Om denna definition kan sägas utgöra den mest begränsande beskrivningen av ämnet så finner vi, vid den motsatta polen, följande beskrivning:

Museologin, även kallad museivetenskapen, studerar människans förhållande till sin fysiska omvärld som historia, d v s vårt materiella kulturarv i form av landskap, samhällen, föremål, byggnader, konstverk och miljöer. Därtill studeras vårt immateriella kulturarv i form av ideologier, minnen, beteenden och föreställningar både i samband med materiella lämningar och för sig själva. Här griper definitionen in i angränsande humanistiska ämnen som konstvetenskap, historia, arkeologi, etnologi, idéhistoria, men även vissa samhällsvetenskaper berörs t ex sociologi och medievetenskap. Gränserna är otydliga, men varje ämne har också en kärna. I museologins fall består denna av den historiskt/materiella dimensionen. Museologin behandlar hur det materiella arvet används i olika sammanhang för att ge status, skapa identitet m m, från en individnivå över olika grupper till hela samhällen.

Museet är en naturlig utgångspunkt för museologin, men inte det enda som namnet kan förläda oss att tro. Det museologiska perspektivet leder till att i stort sett hela tillvaron studeras eftersom den historiskt/materiella aspekten med utvidgning mot idéer och beteenden kan tillämpas på i stort sett all mänsklig verksamhet. I detta inbegrips också företeelser som natur- och kulturmiljövård. Museologin kan utifrån detta ses som ett alternativ eller komplement till den skriftbaserade forskning som de flesta akademiska discipliner företräder.<sup>2</sup>

Här är det den dåvarande institutionen för museologi vid Umeå universitet som ger sin definition av ämnet. Nu söker man sig långt utanför museerna eftersom det museologiska perspektivet sägs kunna leda till att "i stort sett hela tillvaron" studeras då den historiska och materiella aspekten tillsammans med idéer och beteenden kan tillämpas på i stort sett all mänsklig verksamhet. Mindre storvulna försök att ringa in forskningsområdet och peka ut skillnader gentemot grannvetenskaperna har gjorts av andra företrädare för den nya disciplinen. Stefan Bohman framhåller att studiet av urvalsprocesserna är centrala i den nya vetenskapen. Hans definition blir betydligt mer kortfattad: "Museivetenskap kan alltså definieras som kunskapen om samhällets urval, bevarande, förmedlande och användande av historia, natur- och kulturarv".<sup>3</sup> Trots att han särskiljer natur- och kul-

---

<sup>1</sup> Hofrén 1999, s. 139

<sup>2</sup> Ibid., s. 139f

<sup>3</sup> Bohman 1997, s. 11

turarv i definitionen bakar han sedan ihop dessa när han framhåller att kulturarv betyder: "både materiella, andliga och naturmässiga lämningar. Det innebär konst, föremål byggnader, kulturmiljö, naturmiljö, skriftliga och muntliga minnen samt levande traditioner".<sup>1</sup> Han försöker senare i samma text att peka ut skillnaderna gentemot närliggande vetenskaper som etnologi, arkeologi, konstvetenskap och historia. Museivetenskap som ämne behövs, enligt Bohman, vid sidan av de etablerade humanistiska disciplinerna. Dessa ämnens huvuduppgift är att tolka verkligheten. När väl dessa tolkningar är gjorda är det museivetenskapens uppgift att studera hur dessa tolkningar används i samhället menar Bohman. Visserligen kan dessa ämnen innehålla ett museivetenskapligt perspektiv, men det är inte det huvudsakliga kunskapsmålet. Därför saknar de en helgjuten teoribildning från museivetenskapliga utgångspunkter. Delar av dessa vetenskaper, såväl teori som empiri, kan mycket väl brukas inom museivetenskapen. Men eftersom de bara är delvis användbara finns det inget av de angränsande ämnena som rymmer, eller skulle kunna rymma hela det museivetenskapliga förhållningssättet.

I detta kortfattade försök att ringa in de frågeställningar som formulerats inom museologin skall ytterligare en ämnesföreträdare på svensk botten nämnas. En av de tongivande företrädarna vid den museologiska institutionen vid Umeå universitet, bildad 1988, har varit Per-Uno Ågren.<sup>2</sup> Han var en av grundarna för tidskriften *Nordisk museologi* vars första nummer utkom 1993 och har skrivit ett flertal artiklar och forskningsrapporter inom det nya ämnesområdet. En text som knappast kan förbigås med den inriktning vi valt i denna studie är Ågrens artikel i det första numret av *Nordisk museologi* med titeln "Museologi och kulturarv". Här görs såväl en analys av museernas roll i den offentlighet som skapar och förmedlar det materiella kulturarvet samtidigt som museologin som forskningsområde ringas in och angelägna forskningsuppgifter pekas ut. Han särskiljer tre funktioner i offentligheten som alla är involverade i identifieringen, urvalet och förmedlingen av det materiella kulturarvet: kulturmiljövården, naturvården och museerna. Den offentlighet som dessa funktioner verkar i och är en del av förändrades radikalt under 1900-talet genom tillkomsten av nya förmedlingsteknologier som radio, film och television. I denna offentlighet sker, enligt Ågren, "den åsiktsbildning och attitydformning som ger samhällsutvecklingen dess dynamik. I den uppstår allmänna opinionen och utkristalliseras den offentliga kulturen".<sup>3</sup> I ett historiskt perspektiv finner Ågren de representativa offentligheterna som t ex kyrkan, rättsväsendet och undervisningsväsendet tudelade. De består av en immateriell del i form av språk, ceremonier och normer och en materiell som lämnat konkreta avtryck i form av kulturlandskap, bebyggelse och föremål. Medan den immateriella offentligheten är flyktig och övergående till sin natur är den materiella, med sina fysiska representationer, beständig och kvardröjande. "Den transformerar kontinuerligt till det kulturarv som väljs, konserveras och förmedlas särskilt av

---

<sup>1</sup> Bohman 1997, s. 11

<sup>2</sup> Den museologiska institutionen ingår idag som en avdelning i Institutionen för kultur och medier.

<sup>3</sup> Ågren 1993, s. 61

kulturmiljövård, naturskydd och museer.”<sup>1</sup> När så dagens kulturmiljövårdare och museimän är sysselsatta i detta utväljande, konserverande och förmedlande arbete befinner de sig, enligt Ågren, i gränslandet mellan den nuvarande vetenskapliga och samhällsliga offentligheten, immateriell till sin karaktär, och de fysiska lämningarnas konkreta verklighet.<sup>2</sup> Resonemanget är tankeväckande i sin analys av vad museernas och kulturmiljövårdens roll i den process, som skapandet och den kontinuerliga förändringen av ett offentligt kulturarv, innebär. Invändningsfritt är det knappast. Den skarpa boskillnad Ågren gör mellan de immateriella och konkreta offentligheterna riskerar att skymma den ständiga växelverkan som råder mellan dessa offentligheter och deras gemensamma betydelse för vad som pekas ut som kulturarv i olika tider. En museolog som betonar samspelet mellan historiens immateriella och materiella delar är Bengt Lundberg, också han med hemvist vid den museologiska institutionen i Umeå. Med hjälp av metaforen “toppen av ett isberg” söker han synliggöra hur det förflutna (det som befinner sig under vattenytan) består såväl av materiella kvarlevor som muntliga och skriftliga berättelser om det förflutna. Även om museologins intresse, enligt Lundberg, främst är riktat mot hur historiens materiella kvarlevor representeras i nuet kan detta inte ses isolerat från den immateriella delen av historien.<sup>3</sup> Lundberg tar ett steg till när han hävdar att: “Den museologiska forskningens huvuduppgift, som jag ser det, är att knyta samman eller överbygga motsättningen mellan berättelser och kvarlevor. De är bara skilda uttryck för ett gemensamt förflutet”.<sup>4</sup>

Ågren identifierar tre teoretiska huvudperspektiv för den museologiska forskningen. För det första ett historiskt som strävar efter att förstå natur- och kulturarv vid en given tidpunkt och en specifik plats. För det andra ett sociologiskt som sysselsätter sig med de beteenden och verksamheter liksom de institutioner som blivit ett resultat av själva föreställningen om förekomsten av ett natur- och kulturarv. För det tredje ett kommunikativt som handlar om hur natur- och kulturarvet kommuniceras i tid och rum.<sup>5</sup>

Hur har då denna nya vetenskap lyckats bygga en bärande teoretisk plattform som dels ger konsistens åt den egna forskningen, dels markerar den självständighet gentemot närliggande discipliner som krävs, inte minst för trovärdighetens skull? Museologen Lennart Palmqvists omdöme i frågan, i ett försök att sammanfatta den internationella utvecklingen inom ämnet, är tämligen nedslående. Han ser, till att börja med, museologins framväxt under 1960- och 70-talen som ett resultat av de politiskt radikala strömningar som gjorde landvinningar under dessa årtionden. I spåren av dessa följde också en kritik av de etable-

---

<sup>1</sup> Ågren 1993, s. 62

<sup>2</sup> Ågrens resonemang om skilda typer av immateriella eller abstrakta offentligheter har paralleller till Foucaults diskursbegrepp och analysen av olika typer av diskurser. Se t ex Foucault 1993.

<sup>3</sup> Lundberg 2000a, s. 53ff. Se även Lundberg 2000b, s. 42f

<sup>4</sup> Lundberg 2000b, s. 44

<sup>5</sup> Ågren 1993, s. 63

rade vetenskaperna och rådande positivistiska förhållningssätt. Synen på forskningen förändrades och ”kom att uppfattas som en social och kulturell verksamhet”.<sup>1</sup> Efter mer än ett kvarts sekel av museologisk forskningsverksamhet kan Palmqvist inte spåra någon mera enhetlig bild av utvecklingen när det gäller metodologisk och teoretisk självständighet. De försök som gjorts av museiteoretiker i flera europeiska länder anser Palmqvist präglas av ”stelbent formalism och en ideologisk överbyggnad som varken förankrats i empiriska undersökningar eller museologisk praxis och något allmänt program för museologin kan därför ännu inte sägas vara färdigutbildat eller erkänt”.<sup>2</sup> Han menar också att positivistiska forskningstraditioner fortsatt att prägla delar av den museologiska forskningen under de senaste 30 åren.

När det gäller den museologiska forskningen idag, i ett internationellt perspektiv, urskiljer Palmqvist tre huvudspår:

Det teoretiska

Det etiskt/kritiska

Det praktiska<sup>3</sup>

Den första inriktningen tar sikte på museernas och museisamlingarnas historia men också på själva samlandets ursprung och förändring över tiden. När det gäller det andra huvudområdet är det museernas funktion och ansvar i ett samhällsperspektiv som står i fokus. Denna forskningsriktning går i internationella sammanhang ofta under benämningen ”new museology”, den nya kritiska museologin och de teoretiska verktygen har ofta lånats från den kritiska teorin i Frankfurtskolans anda.<sup>4</sup> Ett förhållande som kan tyckas märkligt, menar Palmqvist, med tanke på den radikalt annorlunda tidsanda som rädde, inte minst för museerna, före, under och strax efter andra världskriget. Samtidigt är det, enligt vår mening, ingen tvekan om att stora delar av den civilisationskritik som förs fram t ex i ett verk som *Upplysningens dialektik*, särskilt i avsnittet om kulturindustrin, fortfarande är giltig i sina mer generella delar.<sup>5</sup> Det är främst när författarna, med samtida exempel, förtydligar sina allmängiltiga påståenden som tidsavståndet blir tydligt.

---

<sup>1</sup> Palmqvist 1997, s. 120

<sup>2</sup> Ibid., s. 121

<sup>3</sup> Ibid., s. 121. I den genomgång av forskningsläget som Palmqvist gör redovisar han såväl en rumslig som tidsmässig avgränsning. Översikten har koncentrerats till Europa och USA och innehåller i första hand arbeten som publicerats under de senaste 20 åren.

<sup>4</sup> Frankfurtskolan används som beteckning på den krets tyska socialforskare och vetenskapsteoretiker som under mellankrigstiden och efter andra världskriget var verksamma vid universitetet i Frankfurt am Main. Som skolans främsta företrädare brukar räknas Max Horkheimer, Herbert Marcuse och Theodor W Adorno. I generationen efter dessa tre intar J Habermas en framträdande roll. Som sammanfattande benämning på skolans vetenskapssyn brukar begreppet ”kritisk teori” användas. I denna, marxistiskt influerade teori, kritiseras det positivistiska inflytandet inom kultur- och samhällsvetenskaperna som ett utslag av borgerlig vetenskapssyn. Istället argumenteras för en kritisk teori som tar ställning för politisk förändring och som inte godtar de existerande samhällsförhållandena som givna storheter.

<sup>5</sup> Horkheimer & Adorno 1981, s. 143ff

Under den kritiska nya museologin sorterar också Palmqvist kultursociologiska studier med Bourdieus berömda undersökning av publiken vid europeiska konstmuseer som främsta exempel. Här återfinns också den klassiska strukturalismen men sin främste företrädare i Lévi-Strauss vars forskning, för museologins del, haft störst betydelse när det gäller relationen mellan den materiella kulturen, t ex museernas föremål, och det omgivande samhället såväl i ett samtids- som historiskt perspektiv.

Den tredje inriktningen, den praktiska, har som huvudspår att utforska hur museernas olika verksamhetsgrenar kan utvecklas och förbättras. Ett fokus för detta intresse har varit museipedagogiken där målsättningen varit att utveckla de pedagogiska redskapen i syfte att förbättra kvalitén på museernas publika utbud. Här framhåller man ofta museernas potentiella möjligheter som bildningsinstitutioner. Ett förhållande som varit tydligt också i Sverige där olika utredningar pekat ut de slumrande möjligheter museerna har att utvecklas till bildningsinstitutioner för breda lager av befolkningen. Allt är en fråga om att utveckla redskapen för kommunikation med medborgarna, innehållet förutsätts intressera alla. Forskningen inom detta fält har en tydlig normativ inriktning där det uttalade syftet är att verksamheten vid museerna skall förbättras. Man håller sig alltså med en värdeskala mot vilken en viss aktivitet kan klassificeras som bra eller dålig.

Tillämpar vi Palmqvists tre huvudfält vid ett försök att genrebestämma den undersökning som presenteras på dessa sidor förefaller den landa någonstans i gränslandet mellan det etiskt/kritiska och praktiska fältet. Dels sysselsätter vi oss med frågor som rör museets roll och ansvar i samhället när det gäller att peka ut och kategorisera de fysiska miljöerna, dels handlar undersökningen om hur detta utpekande och kategoriserande kommuniceras till en bredare publik genom de påkostade publikationer som museet givit ut. Däremot är den normativa, värderande, aspekten på denna kommunikation mindre viktig för oss. Det är, från våra utgångspunkter, intressantare att undersöka *hur* museet agerat i sin strävan att nå större förståelse hos en bredare allmänhet för kulturmiljövårdens bevarandeambitioner än om man faktiskt lyckats med detta.

I anslutning till Bohmans försök att definiera det nya ämnet formulerar han ett antal frågeställningar som han ser som centrala inom museologin. Av dessa tio skall sex lyftas fram här därför att de, helt eller delvis, berör de perspektiv vi velat anlägga i denna undersökning:

Vad är det som på ett övergripande plan styr hur kulturarv definieras och används, vad gäller t ex landskap, byggnader, föremål, minnen samt konstnärligt skapande?

Vilken roll spelar definierande och användande av kulturarv för utvecklingen av stater och nationer i historien och idag, liksom för skapandet av regional och lokal identitet?

Hur går det till när miljöer, föremål och andra företeelser musealiseras? Samhälleliga orsaker till och effekter av dessa processer?

Museernas roll för människor i nationellt, regionalt och lokalt hänseende liksom för skapandet av gruppmissiga identiteter.

Museers och samlars urvalsideologier, t ex insamlings- och dokumentationsprinciper.

Byggnads- och kulturmiljövårdsideologier, lagstiftningsproblematik m m.<sup>1</sup>

Trots att frågor om hur kulturlandskapets innehåll väljs ut och ges status av ett gemensamt kulturarv uppenbarligen ligger i museologins intressefokus har förvånansvärt få studier med denna inriktning genomförts. Lundberg som granskat innehållet i de omkring 180 artiklar som hittills publicerats i tidskriften *Nordisk museologi* konstaterar att uppmärksamheten främst riktats mot museerna själva, som fenomen i samhället och som institutioner där deras interna verksamhet granskats.<sup>2</sup> Ett förhållande som kan tyckas anmärkningsvärt mot bakgrund av att den unga vetenskapen så tydligt i sina programförklaringar mutat in ett forskningsfält åtskilligt vidare än museerna som sådana. Artiklar med inriktning mot kulturarvsfrågor räknar Lundberg till "ett tiotal", en siffra som efter vår genomgång av tidskriftens innehållsförteckningar snarare ligger under tio än runt. Andelen av dessa som mera direkt berör kulturmiljövården och dess urval och prioriteringar i landskapet är ännu färre. Med tidskriften som värdeämätare har således intresset för kulturmiljövårdens roll i skapandet och omtolkandet av den delen av kulturarvet som utgörs av kulturlandskapets miljöer varit svagt inom museologin. Naturligtvis ger inte tidskriften *Nordisk museologi* fullständig rättvisa åt vad som åstadkommit inom detta forskningsfält.

Avslutningsvis vill vi därför lyfta fram tre avhandlingar som från olika utgångspunkter behandlar bevarandefrågor med utgångspunkt från landskap och regioner. Den första behandlar den del av museiväsendet som har regionala utgångspunkter för sin verksamhet, läns museerna, som fick sin samlade historia skriven med etnologen Kerstin Arcadius avhandling från 1997. Under titeln *Museum på svenska - Läns museerna och kulturhistorien*, utforskar hon de regionala museernas tillkomst under senare delen av 1800-talet och deras utveckling fram till andra världskriget. Från det övergripande nationella perspektivet har idéhistorikern Richard Pettersson beskrivit kulturminnesvårdens etablering i avhandlingen *Fädernesland och framtidsland - Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering* utgiven 2001 och med akademisk hemvist vid institutionen för historiska studier Umeå universitet. Den tredje har en uttalad museologisk inriktning. Maria Björkroth vid den museologiska delen av institutionen för kultur och medier, Umeå universitet, disputerade år 2000 på avhandlingen *Hembygd i samtid och framtid 1890-1930 - En museologisk studie av att bevara och förnya*.

---

<sup>1</sup> Bohman 1997, s. 12

<sup>2</sup> Lundberg 2000b, s. 41

## Sammanfattning

Under den senaste tioårsperioden har intresset ökat markant för de urvalsprinciper, bevarandeideologier och förmedlingstekniker museerna använder sig av i det dagliga arbetet att för sin publik gestalta det förflutna. Frågeställningar och teoretiska perspektiv på dessa områden har funnit en hemvist inom den unga vetenskapen museologi. Internationellt etablerades museologin under 1960- och 70-talen men i Sverige betydligt senare. År 1988 skapades en institution för detta ämne vid universitetet i Umeå och under andra hälften av 1990-talet inrättades en professur vid samma universitet.

Den nya vetenskapen har i sina försök att bestämma sina gränser och karaktärisera sitt innehåll rört sig mellan ett snävare perspektiv där museiinstitutionerna som sådana står i fokus och ett avsevärt bredare där människans förhållningssätt till sitt förflutna i skilda samhälleliga kontexter generellt sägs vara ämnets inriktning. En motsvarande tudelning i synen på vilka delar av det förflutna som, museiinstitutioner eller samhället i sin helhet, förhåller sig till kan också spåras. Vissa ämnesföreträdare betonar och renodlar det materiella förflutna, landskapet med dessa byggda miljöer och andra spår av förfluten tid, medan andra framhåller nödvändigheten av att se det förflutna i ett helhetsperspektiv där också de immateriella delarna som texter och muntliga berättelser lyfts fram och kombineras med de materiella spåren. Bortsett från dessa skillnader mellan olika ämnesföreträdare i synen på omfattning och inriktning finns en kärna som skulle kunna sammanfattas så att museologin sysslar med hur ett samhälle vid en given tidpunkt förhåller sig till historien och hur detta förhållningssätt resulterar i ett specifikt urval som sedan bevaras och förmedlas till olika grupper i samhället. Museerna spelar en central roll i denna process.



# Regionernas renässans

I avsnittet om den nya vetenskapen museologi fann vi att trots ett uttalat intresse för kulturmiljövårdens roll i skapandet av kulturarv har ämnet ägnat detta område blygsamma insatser. I den text som nu följer skall vi, översiktligt, söka beröringspunkter med andra forskningsområden där frågor om kulturlandskapets innehåll, kulturarv och rumsligt baserad identitet diskuteras.

Under 1990-talet har forskning om människan och hennes relationer till det omgivande landskapet fått förnyad aktualitet. Här har såväl etnologer som historiker och idéhistoriker liksom kulturgeografer och arkeologer bidragit. Ett stort antal böcker och artiklar där människans relationer till landskapet utforskas och diskuteras har publicerats under den senaste tioårsperioden. Inriktningen har varit både samtida, i första hand 1980- och 90-talen, som historisk.

Flera förhållanden förefaller ha riktat in forskningen mot detta område och åstadkommit denna renässans för frågor om landskap och regioner. Ett är de senaste årtiondenas diskussion om Sveriges globalisering och integrering i en europeisk gemenskap inom ramen för EU. Som en ersättning för den borttynande nationalstaten har regionernas betydelse lyfts fram och givits meningsbärande funktioner för människors behov av att höra hemma. En betydligt brutalare bakgrund till dessa frågor förnyade aktualitet har varit 1990-talets regionala konflikter, i första hand på Balkan.

Ytterligare ett förhållande, nära sammanlänkat med det förra, är frågor om rumslig identifiering och identitet. Särskilt inom etnologin har identitet varit ett begrepp på fram-marsch och det löper som en röd tråd genom flera arbeten från den senaste tioårsperioden.<sup>1</sup> Landskap och regioner har varit centrala forskningsområden under etnologins hela existens, från skilda teoretiska utgångspunkter. Människans betydelse för landskapet och omvänt är därför knappast ett nytt tema för etnologer men under senare år har detta samspel problematiserats ytterligare med hjälp av nya teoretiska verktyg. Flera av de historiskt inriktade undersökningarna har styrts av postmoderna behov av återblickar, av att se historien med nya perspektiv och i ett nytt ljus. En epok summerar en annan. Det moderna samhällets framväxt studeras utifrån hur regionerna fyllde nationsbegreppet

---

<sup>1</sup> Som ytterligare exempel utöver de arbeten som diskuteras i fortsättningen av detta avsnitt kan också nämnas antologin *Skjorta eller skäl? Kulturella identiteter i tid och rum* utgiven 1997 med Gunnar Alsmark som redaktör.

med innehåll eller hur en företeelse som hembygd skapades under 1900-talets början. Likaså har den samtida turismen, i sin förvandling till upplevelseindustri med kulturarvet i sin tjänst, varit föremål för forskningens intresse.

I detta avsnitt skall vi som exempel på detta nya intresse för landskapsfrågor lyfta fram två antologier som genom sin breda inriktning väl speglar ämnesrådets renässans.

## Den särpräglade regionen

Det första exemplet på det ökade intresset för regioner är antologin *Den regionala särarten* från 1994. Kring detta tema har 21 etnologer, kulturgeografer, litteratur- och språkvetare, historiker och idéhistoriker samlats för att belysa regionernas betydelse såväl i ett samtida som historiskt perspektiv. Intressant är att initiativet till boken togs av läns museerna genom läns museernas samarbetsråd. Utgivningen fick sin hemmahamn inom det i början av 1990-talet pågående "publik- och profilprojektet" som med slagord som "vi vässar den regionala profilen" syftade till att marknadsföra läns museerna som regionala kulturcentra. Sven-Olof Lindquist, kulturgeograf och tidigare landsantikvarie samt en av bokens redaktörer, framhåller i sitt förord hur mångtydigt och svärdefinierat begreppet region är.<sup>1</sup> Från skilda vetenskapliga utgångspunkter har forskare varit sysselsatta med att söka bestämma vad som håller samman ett visst område och ger det någon form av enhetlighet. Men Lindquist tvingas konstatera att trots ett brett vetenskapligt intresse för vad som kännetecknar en region så saknas ett "entydigt, interdisciplinärt regionbegrepp".<sup>2</sup> Boken illustrerar väl detta problem i sin mångfald av utgångspunkter och skilda intressefokus som de olika uppsatserna representerar. Det är inte vår avsikt att här referera och diskutera samtliga 18 bidrag i denna antologi utan vi väljer att lyfta fram de uppsatser som på olika sätt har beröringspunkter med den typ av landskapsstudier som är huvudämnet för denna undersökning.<sup>3</sup>

Etnologerna täcker i sina uppsatser in flera av denna vetenskaps klassiska fält. Frågor om identitet länkade till det geografiska rummet diskuteras i flertalet av dessa uppsatser. Två bidrag, Sven B Eks "Regional identitet - ett besvärligt kapitel" liksom Anders Salomonssons "Hemtrakten - var finns den" med undertiteln "Om regioner och identitet", tar sin utgångspunkt i frågeställningar som mera direkt kopplar frågor om geografiska regioners betydelse för människors identitet. Båda författarna finner problemområdet kvistigt med

---

<sup>1</sup> Lindquist 1994, s. 7

<sup>2</sup> Ibid., s. 7

<sup>3</sup> Utanför ramen faller främst de kulturgeografiska uppsatserna. I dessa diskuteras i första hand olika typer av regionindelningar utifrån landskapets innehåll, vilket är av mindre intresse i detta sammanhang. Likaså har en uppsats om dialekter och regionala språk liksom en om massmediernas betydelse för regional identitet utelutits. Den senare hade kunnat vara av intresse om den haft en annan inriktning.

påtagliga svårigheter att mera exakt fastställa gränser för människors identitet med hjälp av rumsliga termer som region och landskap. Ek konstaterar i sin sammanfattning att: "I jämförelse med förhållandena inom stora delar av Europa ter sig den regionala identitetskänslan i Sverige alltså svag. I huvudsak är regiontillhörigheten oklar. Det är vid de lokala gränserna ´vi-de´-upplevelsen är starkast".<sup>1</sup> Även Salomonsson framhåller svårigheterna att peka ut tydliga samband mellan region och identitet, eller att identifiera vilken betydelse specifika områden har för människors identitet. Han betonar att: "Den territoriellt baserade identiteten är en komplicerad företeelse. Den går inte att ta för given ens i till synes etablerade eller ´naturliga´ regioner, och den går definitivt inte att skapa inom de korta tidsperspektiv som ekonomer eller kulturpolitiker vanligtvis verkar".<sup>2</sup> Kan man däremot baka in identiteten i öländska kroppkakor eller värmländsk korv eller placera den i en samisk rotkorg eller västsvensk halmslöjd förefaller det lättare att peka ut identitetsskapande regioner. Två av uppsatserna behandlar sådana regionala identitetsmarkörer, slöjd och mat. Katarina Ågren beskriver under rubriken "För överlevnad och till lyst, den svenska slöjdens regionala betydelse" hur den förindustriella slöjden lotsats genom industrisamhället av hemslöjdsrörelsen som haft som övergripande mål att hålla kunskapen om slöjdens tekniker, material och formspråk levande. En central aspekt i detta bevarandeprojekt har varit att betona regionala variationer. Ågrens text är till stora delar en genomgång av just dessa regionala variationer, såväl i ett tillbakablickande perspektiv som när hon avslutar uppsatsen med en katalog över dagens slöjdregioner. Salomonsson rör sig i sitt andra bidrag, "Pitepalt, Värmlandskorv och äggakaka" med undertiteln "Om mat, regioner och regional mat" mellan olika matregioner i äldre tid och dagens landskapsrätter. Ett centralt begrepp i Salomonssons text är revitalisering. Detta etnologiska analysverktyg används på förhållandet att bibehålla eller på nytt ta upp äldre företeelser, plantera dem i vår tid med nya betydelser, vanligtvis fjärran från den kontext de en gång var en del av. På matens område finner vi flera sådana exempel där den nya funktionen handlar om att stärka en regional identitet men ofta också som ett sätt att öka ett områdes attraktivitet från kommersiella utgångspunkter.

Men det finns också andra företeelser som kan användas för att rita gränser och skapa regioner. Etnologen Gunnar Alsmark låter invandringen till Sverige under de senaste årtiondena bli det kartöverlägg genom vilket motsättningen land och stad och boendesegregationen i storstadsregionerna problematiseras. Alsmark visar hur debatten om flyktningmottagandet i Sjöbo på 1980-talet med den lokala folkomröstningen i frågan var fylld av stereotyper om "de andra" såväl vad gällde mediebilderna av landsbygdens Sjöbabor som dessas syn på flyktningarna. Även diskussionen om boendesegregation i storstadsområdena präglas enligt Alsmark av ensidighet och utsagor som ofta vilar på grunda kunskaper om hur människor faktiskt lever i miljonprogrammets förorter. Stereotyper med regionala utgångspunkter är också ämnet för ytterligare en uppsats. Etnologen Ulf

---

<sup>1</sup> Ek 1994, s. 91

<sup>2</sup> Salomonsson 1994, s. 105

Palmenfelt analyserar i uppsatsen "Dryga skåningar och fräcka kullor", "regionala stereotyper i skämtsagor och vitsar" hur uppfattningar om typiska beteenden kännetecknande för specifika områden kommer till uttryck i de två genrerna inom folkloren. Palmenfelt finner en verklighetsbakgrund till dessa regionala stereotyper i såväl politiska förhållanden på riksplanet som "regionspecifika yrkeserfarenheter, i olika områdens näringsgeografiska förutsättningar, kort sagt i de levnadsbetingelser som är gemensamma för människor i en viss region".<sup>1</sup>

Frågor om den specifika form av landskapsupplevelse som turismen innebär har lockat alltfler etnologer under de senaste årtiondena. Ett flertal artiklar inom detta område finner man signerade Orvar Löfgren, professor i detta ämne i Lund. Han bidrar också med en uppsats i antologin *Den regionala särarten* på temat turism med rubriken "Kulturhotell, pensionat och sommarland, turisternas Sverigekarta". Artikeln är en kartläggning av landets turistregioner i ett återblickande perspektiv. Löfgren konstaterar hur dagens "turistgeografi" har sitt ursprung i borgerskapets längtan till den exotiska landsbygden med sin ofördärvade allmogebefolkning under 1800-talet.<sup>2</sup> Under senare delen av detta århundrade träder landskapen fram och fylls med ett provinsiellt innehåll som i sin tur blir till byggstenar i ett övergripande nationsbygge. Från denna första turistkartas prov på regionala särdrag får vi följa hur kartan under 1900-talet kompletteras med nya regioner och platser; från västkustens badhotell och pensionat via massbilismens "nomader" under 1950-talet till dagens husvagnssamhällen och sommarland. Men 1800-talets borgare hade vidare ambitioner än turistens tillfälliga besök hos den exotiska allmogen. Etnologen Kerstin Arcadius uppsats, "Fornminnesföreningarna som blev läns museer, om läns museernas historia och utveckling", beskriver en annan regional historia. Ursprunget till huvuddelen av landets regionala museer finner vi i de fornminnesföreningar som bildades vid mitten av 1800-talet som en del i den framväxande borgerliga offentligheten. Man samlades kring ett gemensamt bevarandeprojekt där länets eller landskapets allmogekultur, men också dess fornlämningar medeltida kyrkor och andra äldre byggnader skulle vårdas och bevaras. Snart vidgades målsättningen till att också omfatta skapandet av ett regionalt museum som under det följande århundradet växte fram till dagens läns museer. Bildandet av dessa fornminnesföreningar skedde på regionalt initiativ men med den uttalade förhoppningen att idén skulle spridas över landet och sammantaget tjäna det nationella identitetsbygget.<sup>3</sup>

Idéhistorikern Bosse Sundins artikel behandlar ett ämne med rotträdar också i den mylla som fornminnesföreningarna växte i. Under rubriken "Upptäckten av hembygden, om konstruktionen av regional identitet", söker han mejsla ut den kontext i vilken känslan för hembygden formades till en idé, ett begrepp och en folkrörelse. Men först måste

---

<sup>1</sup> Palmenfelt 1994, s. 205

<sup>2</sup> Löfgren 1994, s. 140

<sup>3</sup> Arcadius 1994, s. 246

hembygden upptäckas. Detta sker, enligt Sundin, i skärningspunkten mellan det sena 1800-talets nationalromantiska strömningar inom konst och litteratur och den nya naturvetenskapligt präglade bilden av landskapets utveckling samt den moderna nationalstatens framväxt.<sup>1</sup> Den nya kärleken till hembygden skulle också verka som en sköld mot de samhällsomstörtande krafter som följde i industrialismens spår och som ett sammanhållande kitt över klassgränserna.

Eva Österberg, historiker från Lund, anlägger i sitt bidrag "Tradition och konstruktion, svenska regioner i historiskt perspektiv", ett längre historiskt perspektiv på regionerna än flertalet andra författare i boken. För att historiskt belysa dagens profetior om nationalstatens snara söndervittrande och en möjlig förstärkning av regionernas betydelse väljer Österberg tre epoker ur den svenska historien. Hennes första exempel är 1300-talet med dess dragkamp mellan självständiga landskap, en central kungamakt och överstatliga projekt som Hansan och Kalmarunionen. Hon går vidare via epoken 1540-1640 som präglades av starka centralistiska strävanden inom riket i kombination med en krigisk och expansiv utrikespolitik. Den sista perioden, 1850-1950, kännetecknas av den moderna nationalstatens byggande. Här gick känslan för hembygden och den regionala särarten hand i hand med nationella "försvenskningsåtgärder" i folkskolans regi.<sup>2</sup> Med dessa exempel visar Österberg att dagens diskussion om nationalstatens ställning visavi regioner och överstatlighet knappast är någon ny företeelse.

Bland de kulturgeografiska bidragen finns ett som mera direkt uppehåller sig vid frågor om regional identitet och hur en särskild verksamhet lyfter fram ett område. Under rubriken "Idrotten - en folkrörelse i ett geografiskt perspektiv" behandlar Hans Aldskogius och Olof Moen just idrotten från rumsliga utgångspunkter. Författarna framhåller hur denna folkrörelse bidragit till "att prägla regionala profiler" men också hur idrotten genom en stark lokal förankring varit en viktig komponent i lokalsamhällets sociala liv och identitet.<sup>3</sup> Övriga kulturgeografiska uppsatser har ett annat fokus. De är i större utsträckning inriktade på att genom kartläggning av landskapets innehåll söka sådana skillnader och likheter att olika regioner träder fram och kan avgränsas. Här finns påtagliga likheter i det sätt på vilket landskapet kartläggs i de kulturmiljöprogram som granskas i denna undersökning. Den rumsliga utbredningen av historiska eller samtida spår av mänsklig verksamhet är programmets huvudinriktning och kulturgeografernas kartbilder över näringar eller landskapstyper blir därigenom nyttigare redskap för kulturmiljövården än etnologernas resonemang om stereotypisering av landsbygdsbefolkning eller landskapet som kulturell konstruktion. Samtidigt är det möjligt att kritisera programmen därför att de i så stor utsträckning saknar människan i landskapet utöver de spår hon avsatt och det är här det blir nödvändigt att också

---

<sup>1</sup> Sundin 1994, s. 12ff

<sup>2</sup> Österberg 1994, s. 33ff

<sup>3</sup> Aldskogius & Moen 1994, s. 152

knyta an till dagens kulturvetenskapliga forskning. Vi återkommer till denna diskussion i samband med analysen av kulturmiljöprogrammen.

## Modernitet och vardag i landskapet

Den andra antologin gavs ut 1997 av etnologerna Katarina Saltzman och Birgitta Svensson med titeln *Moderna landskap, identifikation och tradition i vardagen*. Saltzman och Svensson stakar ut färdriktningen i bokens inledning när de anbefaller att boken "ska ses som en ansats till en kulturanalytisk forskning kring landskap. Med utgångspunkt i begrepp som modernitet, identitet, tradition och vardag vill vi belysa mångfalden och mångtydigheten i landskapet. Vår ambition är att visa några av de nya möjligheter och annorlunda öppningar som ett sådant angreppssätt kan ge".<sup>1</sup> Men var finns då landskapet, i begreppen, som konstruktioner i människors huvuden eller utanför fönstret? Saltzman och Svensson tycks vackla något när de på samma gång lägger fast att utgångspunkten för analysen är det "fysiskt påtagliga landskapet" samtidigt som de redovisar att "För oss är det närmast en självklarhet att landskap är kulturella konstruktioner".<sup>2</sup>

Denna kunskapsteoretiska balansakt mellan vad författarna kallar "essentialism" och "konstruktivism" löses genom att de förespråkar en medelväg mellan konstruktivismen och vad de vill kalla ett realistiskt förhållningssätt. Realism som kunskapsteoretisk ståndpunkt innebär erkännandet av en yttervärld som är oberoende av medvetendet.<sup>3</sup> Som svar på frågan ovan innebär detta att landskapet finns såväl utanför fönstret som i begreppens värld innanför pannbenet på forskare och andra. Förmodligen ett rimligt förhållningssätt när människors samspel med ett omgivande landskap skall utforskas från kulturvetenskapliga utgångspunkter.

Ordet moderna i titeln *Moderna landskap* benämner en epok. Tidsperioden från 1700-talets upplysning till industrialismen. Stundom sätts den bakre tidsgränsen redan till 1500-talet och sätts i samband med den naturvetenskap som bröt med medeltidens teologiskt färgade vetenskapssyn. En intensiv och omfattande diskussion inom stora delar av det vetenskapliga fältet under de senaste årtiondena har handlat om vad för slags epok som avlöst den moderna, om den överhuvudtaget har avlösts av något nytt. Termen postmodern används ofta för att benämna denna nya tid som följt på den moderna epoken och yttre tecken som det klassiska industrisamhällets övergång i ett informationssamhälle har framhållits som en avgörande förändring. Denna nyorientering har också i hög grad inbegripit det kulturvetenskapliga fältet och sentida teoretiska rikt-

---

<sup>1</sup> Saltzman & Svensson 1997, s. 9

<sup>2</sup> Ibid., s. 10

<sup>3</sup> Marc-Wogau 1984, s. 257

ningar benämns ofta postmoderna. I denna vetenskapliga generaldebatt intar Saltzman och Svensson en försiktig hållning när de framhåller att även om vi idag kan betrakta modernitetens epok i backspeglarna så tvekar de inför att stämpla vår samtid som postmodern. Snarare vill de se samtiden som en sen fas av den moderna epoken.<sup>1</sup> Därmed sällar sig Saltzman och Svensson till det läger som hellre brukar beteckningen senmodern än postmodern på den ännu konturlösa tid som industrisamhällets efterföljare utgör.

Begreppsparat plats och identitet intar en central position i *Moderna landskap*. Men om den äldre etnologin främst intresserade sig för hur det omgivande landskapet gav innehåll åt skilda tiders kulturer, satte gränser för vad som var möjligt och betraktades som något av ett "objektivt" ramverk så har Saltzman och Svensson vridit perspektivet ett halvt varv. Det är därför symptomatiskt framhåller de: "att vi i *Moderna landskap* intresserar oss mer för de identifikationsprocesser som formar landskapet, än för hur landskapet påverkar människan och kulturen".<sup>2</sup> Plats och identitet står i ett ömsesidigt förhållande till varandra menar Saltzman och Svensson. En viss plats kan vara av central betydelse för människors möjligheter att identifiera sig samtidigt som denna identifiering medverkar i hur en plats skapas. Här knyter diskussionen an till den forskning om plats och utrymme, "place and space" som varit central i senare års landskapsforskning, främst inom det engelska språkområdet. Platsen blir i detta forskningssammanhang till ett slags aktivitetscentrum för socialt samspel och identitet, något som varierar i olika sociala sammanhang och under olika tidsperioder. Med ett sådant sätt att se på platser blir analysen av sammanhang central, som all den mänskliga verksamhet som platsen innefattar. Saltzman och Svenssons slutsats blir att: "Landskapet måste således alltid kontextualiseras; det påverkar oss men låter sig också påverkas av oss".<sup>3</sup>

Ytterligare två teman som präglar antologins artiklar om olika landskap är konflikter och makt. Landskapet under den moderna epoken har innehållit och ofta varit en arena för konflikter när konkurrerande intressen ställts mot varandra. Likaså kan landskapet sägas utgöra en provkarta på den snedfördelning av de materiella resurser som råder vid en given tidpunkt. En fördelning som i sin tur speglar ekonomiska, sociala och kulturella maktförhållanden.

Kring dessa begrepp och teman rör sig alltså huvuddelen av bokens artiklar. Birgitta Svensson inleder med en studie av det skånska slättlandskapet med titeln "Vardagsmiljöer och söndagskulisser - Landskapets naturliga förflutenhet och kulturella samtid". Hon tecknar det moderna jordbrukslandskapets utveckling under de senaste två århundradena. Med början i den radikala landskapsomdaning som enskiftet innebar visar hon hur i första hand 1800-talet formade det rationella jordbruksarbetets landskap, ett slags motsvarighet till

---

<sup>1</sup> Saltzman & Svensson 1997, s. 10

<sup>2</sup> Ibid., s. 12

<sup>3</sup> Ibid., s. 13

industrins löpande band. Det är fortfarande resterna av detta jordbrukslandskap vi ser idag överlagrat av 1900-talets tillägg framför allt dikterade av industrins markbehov och städernas expansion. Det sena 1900-talet har också sett en ny typ av besökare i modernitetens skånska landskap, den upplevelsetörstande turisten. Med Glimmingehus som utgångspunkt resonerar Svensson om hur blickarna riktas mot tidsepoker före den moderna. Här tjänar medeltidsborgen Glimmingehus som en "söndagskuliss" och ett upplevelsecentrum för fritidens konsumtion. På flykt från vår splittrade samtid erbjuder medeltidsborgen ett återvändande till ett naturligt och komplikationsfritt förflutet.

Orvar Löfgren besöker i sin artikel, "Mellanrum - Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant", ett landskap som många passerat men de flesta förmodligen skulle beskriva som fult och tråkigt. Det gäller de buffertzoner av trafikleder, industriområden och sovstäder som utgör storstadsregionernas gränsland mellan den "riktiga staden" och omgivande landsbygd. Men som den intresserade resenär Löfgren är finner han att även dessa regioner bär en historia och utgör nödvändiga pusselbitar för förståelsen av den moderna stadens expansion. Men allt är inte grått och trist. Den verklighet Löfgren är gäst hos ligger i utkanten av Köpenhamn och här upptäcker han också en märklig skog, tillrättalagt i minsta detalj med välordnade stigar och konstgjorda kullar. Det handlar om Vestskoven, ett stort strövområde som planterades och anlades under 1960 och 70-talen. Löfgren söker Vestkovens historiska rötter i den engelska parkens strävan att gestalta den "naturliga naturen". Turen går vidare till koloniträdgårdarna, denna för nordens så populära företeelse, importerad från Tyskland under andra hälften av 1800-talet.

I denna individualismens frizon där ingen stuga är den andra lik diskuterar Löfgren kolonirörelsens historiska rötter och de nära banden till arbetarrörelsen. Löfgrens strövtåg leder honom till en avslutande diskussion om rum och rörelse. Det är hur vi förflyttar oss och betraktar vår omgivning som utgör grundelementen i rummets gestaltning menar Löfgren.<sup>1</sup>

I Ella Johanssons bidrag "Bygd och obygd - Landskapstillägnelse och social skiktning" står norra Sveriges skogar i blickpunkten. Här ringar hon in den brytningstid som innebär att bönderna under slutet av 1800-talet i allt större utsträckning vände ryggen åt skogen och såg sig själva som uteslutande jordbrukare. Jakten upphörde och utförsäljningen av skogen till bolagen tog fart. Samtidigt koloniserades skogarna av obesuttna som här fann resurser för sin överlevnad. Ofta med böndernas goda minne eftersom de egenomslösa kunde nyttjas som billig arbetskraft. Det omfattande uppteckningsmaterialet kring jakt använder Johansson för att tydliggöra den sociala skiktningen mellan bönder och obesuttna där berättelser om "jakttokiga män sällan är en kritik av andra bönder. Här finns en kritik neråt i den sociala hierarkin".<sup>2</sup> Avslutningsvis diskuterar Johansson

---

<sup>1</sup> Löfgren 1997, s. 63ff

<sup>2</sup> Johansson 1997, s. 78



hur den odlade bygdens och skogens innevånare på olika sätt tillägnade sig dessa två landskapstyper.

Skogen är också utgångspunkten för Cecilia Fredrikssons uppsats med titeln "Ursäkta, var är skogen - Konsumtionslandskapets kulturella konstruktion". Här är det återigen fråga om en arrangerad skog, Skrylleskogen utanför Lund, skapad för att tillfredställa dagens naturkonsumenter. Skrylleskogen är en fritidsskog arrangerad som ett stycke "naturlig natur". För besökaren står upplevelsen av skog i centrum, känslan av det naturliga där den urbana människan kan hämta andan. Men skogen är enligt Fredriksson någonting mer än bara en plats för upplevelse. Den är också ett rum med symboliskt innehåll. "Kravet på god fritid i skog och mark kontrasteras mot stadens instängdhet och brist på fria upplevelserum".<sup>1</sup> Härigenom kommer skogens symboliska innehåll också att spegla moraliska uppfattningar i vår samtid.

Moraliska ställningstaganden om den arbetsfria tiden möter vi också på en strandremsa i Malmö. Ribersborgsstranden anlagd och invigd som badplats 1926 utgör det rum i staden som blir till själva sinnebilden för det av funktionalismen präglade modernitetsprojektet i Malmö såväl som i landet som helhet. Per-Markku Ristilammi låter i sin artikel, "Strandvisioner - Om skapelsen av ett modernt stadsrum", detta stycke strand utmed Öresund spegla centrala delar i den svenska moderniteten. Exemplet Malmö är väl valt, här fanns under de årtionden från 1930-talet till 1960-talet då folkhemsbyggande och modernitet gick hand i hand en målmedveten lokal socialdemokrati vars reformiver också inbegrep dygnets arbetsfria timmar. Den nya strandens möjligheter till sol och bad blev viktiga delar i detta reformprogram.

Även planerade och därmed föreställda förändringar i ett landskap kan vara en utgångspunkt för att kartlägga olika intressegruppers förhållande till en specifik region. Markus Idvall lyfter i sitt bidrag, "Öresundsbron i dröm och verklighet - Om mobiliseringen av ett etiskt landskap", fram den då (1997) ännu icke förverkligade fasta förbindelsen över Öresund för att diskutera vad han kallar en etisk dimension på landskapet. Under hela 1900-talet har frågan om en sådan förbindelse planerats och diskuterats. Under de första 70 åren var denna planering ett barn av den moderna epokens tekniska och sociala strävanden medan århundradets sista tre årtionden också kom att innehålla ett allt radikalare ifrågasättande av detta teknokratiska förhållningssätt. Detta ifrågasättande bars fram av miljörelsen och det är i denna kritik som Idvall identifierar "en grundsten i konstitueringen av det etiska landskapet: distinktionen mellan 'vi' (som är ansvarsfulla) och 'de Andra' (som är ansvarslösa)".<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Fredriksson 1997, s. 206

<sup>2</sup> Idvall 1997, s. 134

Vägar bjuder ovanligt goda utgångspunkter för en diskussion om landskapets olika dimensioner. Varje färd utmed en väg blir en mångdimensionell resa som ger ett flöde av utgångspunkter för reflektion och estetiska ställningstaganden. Landskapet som passerar revy utanför bilfönstret utgör en syntes av olika tidsriktningar, framtiden, det samtida och det förflutna, där själva sträckningen av vägen kan läsas som ett tidsdokument. Johanna Svensson har i sin text, "En alla tiders väg - Diskussioner och historia kring en väg över Östgötaslätten", tagit vägen mellan Motala och Ödeshög som utgångspunkt för en diskussion om just den historiska dimensionen men också om de lokala protester som väcktes när den gamla vägen föreslogs få en ny sträckning. I denna bevarandebatt finner hon det anmärkningsvärt att vägen i sig, trots att den förbinder miljöer som anses värda att bevara, inte redovisats som en bevarandevärd kulturmiljö. Konstaterandet reser frågor om makt och tolkningsföreträde på alla samhällsnivåer i den process som byggandet av en ny väg utgör.

Beskrivningen är onekligen ett centralt moment i varje analys av landskapet. Katarina Saltzman tar sikte på själva beskrivningen i sitt bidrag "En stilla och enfaldig landsbygd - Konsten att beskriva ett vanligt landskap". Den rumsliga utgångspunkten för hennes diskussion om beskrivandet är landskapet kring Stödesjön i Medelpad. Här hade hon länsstyrelsens uppdrag att beskriva ett stycke jordbrukslandskap som ett led i en kartläggning för att kunna följa upp kommande förändringar. Saltzman började sitt arbete med att ställa den mest grundläggande frågan. Vad är ett landskap? Etymologiskt finner hon två huvudvägar. En som fokuserar den rumsliga indelningen och en som betonar den visuella aspekten, landskapet som bild. Med hjälp av kulturgeografen Michael Jones söker hon därefter ringa in de viktigaste betydelseerna av begreppet kulturlandskap. Saltzman anger tre huvudsakliga innebörder: För det första kulturlandskapet ur ett bevarandeperspektiv, för det andra kulturlandskapet som ett subjektivt mentalt landskap och för det tredje som ett geografiskt rum som kan observeras med avseende på sitt innehåll.<sup>1</sup> Dessa tre innebörder speglar också skilda aktörers förhållningssätt till kulturlandskapet. Med en hårdhänt generalisering skulle vi kunna presentera dessa som kulturmiljövårdaren, inneånaren och den naturvetenskapligt färgade geografen. I den fortsatta texten problematiserar hon dessa förhållningssätt. Men hennes tillfälliga besök i detta landskap är inte bara en resa i samtiden. Ett landskap ger oss, nästan automatiskt, möjligheter att färdas i tiden. Som resällskap har Saltzman här valt en sockenpräst som i slutet av 1760-talet utarbetade en beskrivning av detta landskap. Det är ett mycket annorlunda landskap som träder fram i denna beskrivning. Men ett har Saltzman och hennes följeslagare gemensamt, intresset för det vardagliga i landskapet.

Intresset för landskapets vardaglighet är också centralt i humanekologen Alf Hornborgs uppsats som avslutar antologin *Moderna landskap*. Med egen mångårig erfarenhet från

---

<sup>1</sup> Saltzman 1997, s. 160

landskapet i Tjuströ skärgård bjuds läsaren först en vandring genom skärgårdslandskapet såväl i nutid som genom djupa tidsschakt till landskapets successiva förändring under förhistorien. Landskapets innevanare och tillfälliga besökare från senare århundraden kommer också till tals genom skriftliga vittnesbörd om markernas produktionskapacitet och blomsterprakten kring ett av torpen.

Dessa beskrivningar från skilda tider tar Hornborg som utgångspunkt för en mer teoretisk diskussion om den växelverkan som råder mellan människan och landskapet. Hornborg formulerar det så att: "miljö och person ömsesidigt konstituerar varandra".<sup>1</sup> Inför denna ömsesidighet har forskarna intagit skilda ståndpunkter när det gäller att peka ut var förhållanden i landskapet skapas. Ömsom har den yttre verklighetens betydelse för människans förhållande till sin omgivning betonats, ömsom människans föreställningar och hur dessa inverkat på det omgivande landskapet.

Resonemanget leder vidare till frågor om vilka förhållningssätt och därmed utgångspunkter människan haft, och har, för hur hon formar landskapet. Vilken betydelse har kulturen i umgänget med naturen? Här finns forskare som hävdar att kulturen är en konstruktion som kommer efter ett av direkta praktiska erfarenheter präglad förhållningssätt till landskapet, betecknade som människans "praktiska" respektive "diskursiva" medvetande.<sup>2</sup> Det materiella föregår alltid det kulturella, en ståndpunkt som Hornborg får allt svårare att acceptera ju längre fram i historien vi kommer. Här ser han istället en tänkbar utvecklingslinje där det praktiska medvetandet stegvis trängts undan av det diskursiva. Ett förhållande som, enligt Hornborg, skulle kunna lämna bidrag till en förklaring av det moderna samhällets allt sämre anpassning till naturen.

Efter denna genomgång av två antologier från 1990-talet som vi menar väl belyser den renässans för landskapsstudier i Sverige som vuxit sig stark under slutet av 1900-talet är det möjligen en självklarhet att påpeka att dessa två inte är de enda böcker med denna inriktning som sett dagens ljus under senare år. Vi har inte ambitionen att här genomföra någon fullständig redovisning av vad som publicerats, i ett internationellt perspektiv är det en gigantisk uppgift men också i vårt land har åtskilligt skrivits med denna inriktning, utan lämnar som avslutning ytterligare några exempel på texter med frågor om människan och landskapet i fokus.

I boken *Oväntat - Aspekter på etnologisk kulturforskning* utgiven 1996 skriver Anders Häggström i uppsatsen "Rum och rum" om plats och kultur, i första hand med utgångs-

---

<sup>1</sup> Hornborg 1997, s. 211

<sup>2</sup> Ibid., s. 213. Medan det praktiska medvetandet har sitt upphov i ett direkt, handlingsorienterat, förhållningssätt till naturen är det diskursiva baserat i en, främst språklig överbyggnad, där sättet att via språket tillägna sig naturen ger förutsättningarna för människans handlande. Diskursbegreppet, flitigt använt i humanvetenskaperna under senare år, brukar definieras så att diskurs betecknar ett specifikt sätt att tala om och förstå världen på (se t ex Winther Jörgensen & Phillips 2000, s. 7).

punkt från Blekinge.<sup>1</sup> Ytterligare en festskrift kan nämnas, *Kritisk etnologi - Artiklar till Åke Daun* från 2001 där Ove Ronström skriver om kulturarvsfrågor och bevarande i Visby med titeln "Kulturarvspolitik - Vad skyltar kan berätta" där en utgångspunkt just är världsarvsstadens skyltar.<sup>2</sup> Seminarierapporten *Museer som minnen - minnen av museer* gavs ut till minne av museimannen Göran Rosander och innehåller i första hand två artiklar av intresse i detta sammanhang: "Platser vi minns" av Maria Björkroth och "Turism och dalakultur" av Örjan Hamrin.<sup>3</sup>

Tidskriften *Rig* har genom åren ett flertal artiklar med denna inriktning. Några skall nämnas här: I nr 3 1984 skrev Ulla Bruck om identitetsfrågor i artikeln "Identitet, lokalsamhälle och lokal identitet". *Rig* nr 1-2 1997 innehåller två artiklar, "Kulturarvets renessans - Landskapsupplevelse mellan marknad och politik" av Orvar Löfgren samt Barbro Kleins "Tillhörighet och utanförskap - Om kulturarvspolitik och folklivsforskning i en multietnisk värld". I *Rig* nr 2 1999 finns en artikel med utgångspunkt från de regionala konflikternas Balkan med titeln "Hem till Europa. Platser för identitet och handling" av Jonas Frykman. Frågor om turism och kulturarv har behandlats av Birgitta Svensson bl a i *Fataburen* 1999 under rubriken "Kulturarvsturismens natur" och i *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1996, denna gång med rubriken "... och ingenstans fanns de till så stort antal som på Glimmingehus - Riddarborgens förvandling från sädesmagasin till upplevelsemarknad".

Till sist skall några avhandlingar nämnas. Etnologen Anders Häggström disputerade på avhandlingen *Levda rum och beskrivna platser - Former för landskapsidentitet* vid Umeå universitet år 2000. Beskrivningar av bygder och befolkning i ett historiskt perspektiv har varit ämnet för en avhandling vid etnologiska institutionen vid Stockholms universitet. Avhandlingen bär titeln *Fäderneslandets kännedom - Om svenska ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet* med Maria Adolfs-son som författare och utgiven år 2000. Katarina Saltzman vid etnologiska institutionen Lunds universitet, disputerade år 2001 på avhandlingen *Inget landskap är en ö - dialektik och praktik i öländska landskap*.

## Sammanfattning

Under den senaste tioårsperioden har forskning om människan och hennes förhållande till det omgivande landskapet, liksom regionernas betydelse i en globaliserad värld, fått

---

<sup>1</sup> Utgiven som festskrift till professor Billy Ehns femtioårsdag av Roger Jacobsson och Britta Lundgren som fungerat som bokens redaktörer.

<sup>2</sup> Utgiven 2001 med Barbro Blehr som redaktör.

<sup>3</sup> Utgiven 1999 med Rolf Kjellström och Gunnar Ternhag som redaktörer.

förnyad aktualitet inom ett flertal ämnesområden. Såväl etnologer som historiker, idé-historiker, kulturgeografer och arkeologer har bidragit. Forskningsfältets bredd speglas i ett flertal antologier som publicerats under senare år. Två av dessa diskuteras i detta avsnitt. Den första ***Den regionala särarten*** har en tydligt tvärvetenskaplig inriktning. Här samsas ett stort antal ämnesföreträdare för att belysa olika aspekter på regionbegreppet. Den andra antologin bär titeln ***Moderna landskap*** och har samlat ett flertal etnologer som alla, med olika perspektiv, belyser den renässans för landskapsforskning som vuxit inom detta ämne. Men inom etnologin finns ytterligare exempel på det förnyade intresset för landskap och avsnittet avslutas med en översikt av vad som publicerats inom detta fält under senare år. Ett tydligt tecken på forskningsfältets aktualitet är också att ett par avhandlingar i etnologi med denna inriktning lagts fram.

# Var och hur diskuteras kulturmiljövården?

Efter att vi i de föregående avsnitten blickat ut mot den vetenskapliga omvärld där frågor om landskapets och människans ömsesidiga relationer, regioners betydelse och landskapets innehåll under senare år rönt ett allt större intresse skall vi i det följande återvända till kulturmiljövården. Nu är det dags att undersöka hur frågor om denna verksamhets roll och arbetsmetoder diskuterats i olika sammanhang, såväl inom som utom denna praktik.

Det interkollegiala utbytet av tankar och idéer inom en specifik praktik, som t ex kulturmiljövården, har alltid en stark tendens att utvecklas till en diskussion om praktiskt handhavande. Mellan de utövare som en viss verksamhet rymmer finns alltid ett behov av att samråda om redskap och metoder. Begrepp och termer behöver vässas för att bättre svara mot vad som uppfattas som den verklighet som skall benämnas, klassificeras och läggas till rätta. Men inom praktiken finns också ett behov av en på gemenskap grundad gemenskap. Det gemensamma verksamhetsspråket har här en nyckelroll och fyller i detta sammanhang huvudsakligen två funktioner. Dels att skapa överensstämmelse mellan aktiviteterna, begreppen skall vara giltiga och beteckna samma företeelser inom hela verksamhetsområdet. Dels att hålla aktivitetsfältet samman, att avgränsa och i viss utsträckning också att skydda det mot omvärlden. Det sammanhållna aktivitetsfältet bjuder härigenom möjligheter till identifikation och kollegial sammanhållning. En genomgång av de senaste årtiondenas årgångar av tidskriften *Kulturmiljövård* (tidigare *Kulturminnesvård*), central mötesplats för de praktiska utövarna av kulturmiljövård, visar tydligt den tekniskt/praktiska utvecklingen av denna verksamhet. Ett belysande exempel återfinns i inledningen till en artikel om kulturhistoriskt värde från 1995:

Riksantikvarieämbetets system för kulturhistorisk värdering beskriver olika värdekriterier sorterade under huvudgrupperna dokumentvärde och upplevelsevärde, kompletterade av vissa övergripande eller förstärkande egenskaper som underlag för en nyanserad kvalitativ analys. Tillsammans med en gradering av styrkan i det kulturhistoriska värdet skall analysen ge svar på frågan hur byggnaden skall tas om hand, vilken form av lagskydd, vård och dokumentation som krävs för att säkra de kulturhistoriska kvaliteterna.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Unnerbäck 1995, s. 11. Den citerade inledningen har skrivits av Erik Nordin.

I citatet speglas också kulturmiljövårdens interna hierarki med Riksantikvarieämbetet som ansvarig myndighet på nationell nivå och här råder det knappast något tvivel om med vilken giltighet det sagda skall uppfattas. Listan över artiklar med i första hand teknisk/praktisk inriktning under de senaste 20 åren kan göras lång och denna översikt har inte ambitionen att var någon fullständig genomgång. Låt oss därför bara nämna tiotalet exempel på artiklar med sådan inriktning.

## Den vardagliga praktiken

Programarbete av det slag som står i fokus mellan dessa pärmar avhandlas från och till i **Kulturmiljövård**. I nummer 2 1982 skriver Monica Gårdö, Riksantikvarieämbetet, och Bengt Svensson, Kommunförbundet, om arbetet med dessa program.<sup>1</sup> Artiklarna formar sig till en summering av läget tre år efter att ämbetet och planverket uppmanade länsstyrelser och kommuner att utarbeta sådana program. Gårdö beskriver situationen på länsnivå och Bengtsson kommunernas dittillsvarande insatser. Lagstiftningsfrågor återkommer ofta i artiklarna. Lennart Lindskog, länsråd vid länsstyrelsen i Stockholm, redogör under rubriken "Skydd av kulturlandskapet", för den dåvarande lagstiftningen i första hand på naturvårdens område. Tidskriften innehåller ofta referat av inlägg vid olika konferenser. I nummer 5 1985 återger överantikvarien Margareta Biörnstad ett sammandrag av sitt inlägg vid ämbetets konferens *Varsamhet gäller...eller?* under titeln "Varsamhet i verkligheten". Artikeln är en genomgång av mål och riktlinjer för de senaste årens bostadssaneringar.

År 1986 var det dags för en ny lägesbestämning när det gällde kulturminnesvårdsprogrammen. Clas Tollin vid Riksantikvarieämbetet redovisade i nummer 3-4 1986 en genomgång av situationen i landet som helhet under rubriken "Dagsläget". De första tio åren med länsantikvarierna uppmärksammades i **Kulturminnesvård** nummer 5 1986. Carl Lignell, stadsplanarkitekt i Västerås, reflekterade över de gångna tio åren under rubriken "Några tankar om kulturminnesvården i samhällsplaneringen". Riksantikvarieämbetets remissyttranden presenteras inte sällan i artikelform. Inför den nya lagstiftningen på kulturminnesvårdens område i slutet av 1980-talet redogjorde Klas-Göran Selinge, Riksantikvarieämbetet, för ämbetets remissyttrande med titeln "Kulturen, lagen och landskapet - om och kring ett remissyttrande". Metodfrågor diskuteras ofta och i artikeln "Analys av odlingslandskapet" av Clas Tollin, nummer 1 1989, fokuseras kartornas betydelse för beskrivningen av de agrara riksintresseområdena. Just riksintressena var temat för nummer 2 1990 och här skriver Åke Hyenstrand, professor i arkeologi vid Stockholms

---

<sup>1</sup> Presentationen av artikelförfattarna i form av yrkesuppgift eller institutionstillhörighet som görs i denna genomgång är hämtad ur resp nummer av **Kulturmiljövård** och avser således situationen vid denna tidpunkt.

universitet, om hur dessa hanterats mot bakgrund av lagstiftning och olika utredningar. Rubriken är "Från fysisk riksplanering till naturresurslagens riksintressen". Behovet av regelverk och målsättningar såväl övergripande som i den dagliga verksamheten framhålls ofta. Harald Sundlin, Riksantikvarieämbetet, pläderar i nummer 4 1990, mot bakgrund av diskussionen om luftföroreningarnas nedbrytning av byggnadselement, för att en restaureringsdoktrin också måste innehålla estetiska överväganden. Artikeln har rubriken "Att formulera en doktrin". Frågor om pedagogik, i detta sammanhang främst formulerat som vägar att nå ut till en bredare allmänhet med kulturminnesvårdens budskap, har fått ett allt större utrymme under de senaste tio åren. I nummer 3 1995 var temat "Kulturmiljövård i skolan" och här skriver Nils Blomkvist under rubriken "Landskapet som skola" om hur själva landskapet i större utsträckning bör utnyttjas i skolundervisningen.

I sällsynta fall har diskussionen om det kulturmiljövårdande vardagsarbetet lett vidare till ett mer allmänt ifrågasättande av verksamhetens fundament. Tre artiklar i *Kulturmiljövård* nr 4 1997 speglar ett sådant förlopp. I den första beskriver Bosse Lagerqvist hur en grupp byggnadsantikvarier i Västsverige, efter att ha träffats regelbundet sedan början av 1980-talet, stegvis befästes i sin uppfattning att kunskapen om bebyggelsen i denna del av landet är bristfällig och att redskapen för klassificering och typbestämning alltmer kunde ifrågasättas. "Vi kände ett behov av att förnya och vidga den bebyggelsehistoriska kunskapen och av att vara gränsöverskridande i mer än en bemärkelse".<sup>1</sup> Göteborgs universitet och Chalmers tekniska högskola genom institutionerna för kulturvård och arkitekturhistoria knöts till antikvariegruppen och med medel från Riksantikvarieämbetet kunde arbetet ges stadga och i första skedet inriktas på att formulera ett forskningsprogram. Som ett led i arbetet med forskningsprogrammet genomfördes dels en källkritisk studie av museernas byggnadsinventeringar dels en pilotstudie där man prövade inventeringsmaterialet mot Sigurd Erixons system för klassificering av hus. Resultatet var föga uppmuntrande:

Inventeringarna visade sig i huvudsak följa Riksantikvarieämbetets anvisningar, men var i alltför stor utsträckning byggda på lokal eller regional praxis och subjektiva bedömningar som omöjliggjorde jämförelser i tid och rum. Helt följdriktigt visade sig de relativt mer värdeneutrala fotografierna utgöra det mest användbara materialet.<sup>2</sup>

Med dessa erfarenheter inriktades arbetet mot att utveckla metoderna vid inventering och dokumentation av byggnader. En inriktning som i första hand motiverades av att det traditionella inventeringsmaterialet inte var användbart som källmaterial för den bebyggelsehistoriska forskningen. Samtidigt såg man nu goda skäl för samverkan med Riksantikvarieämbetet som arbetade med att bygga upp ett nationellt byggnadsregister

---

<sup>1</sup> Lagerqvist 1997, s. 39

<sup>2</sup> Ibid., s. 39



och i detta samarbete kunde den västsvenska gruppen ges en metodutvecklande roll. I det fortsatta arbetet fick gruppen i uppdrag att belysa fyra frågeställningar som ämbetet formulerade mot bakgrund av arbetet med ett nationellt byggnadsregister. Dessa handlade om vilka förändringar som krävs i uppgiftsinsamlingen i samband med inventeringar för att åstadkomma ett bättre underlag för värdering och klassificering samt vad som krävs för att kunna göra en rättvisare bedömning av bebyggelsens kulturhistoriska värde. Dessutom ville ämbetet ha belyst hur typologiseringen av hus skulle kunna utvecklas och hur avvägningen mellan regional särart och nationella kategorier kan göras liksom att undersöka sambanden mellan det regionala och nationella. Därtill uppdrog ämbetet åt gruppen att ta ställning till hur ett standardiserat urval av fotografier skulle kunna se ut liksom hur de befintliga inventeringarna skulle hanteras vid övergången till ett digitalt register.

De två följande artiklarna i *Kulturmiljövård* redovisar delar av de resultat gruppen kom fram till i det fortsatta arbetet. Utgångspunkterna för arbetet som de formulerades i ämbetets fyra frågeställningar frammanar knappast bilden av någon omskakande omvärdering av kulturmiljövården i allmänhet och byggnadsinventerandet i synnerhet. Trots detta valde gruppen att inte låta arbetet stanna vid förslag till förbättringar av teknisk/praktisk natur utan formulerade ståndpunkter och slutsatser som rör vid grundläggande frågor inom den bevarandeideologi som är kulturmiljövårdens. Ett förfaringsätt som måste betecknas som ovanligt med tanke på att gruppen till övervägande del bestod av personer som direkt, i sin yrkesutövning, varit en del av kulturmiljövårdens praktik. Denna färd från typologiseringens och klassificeringens trygga hamn ut på de djupa vattnen kommenterar Lagerqvist i slutet av sin inledningsartikel: "Arbetet har varit omvälvande och i många fall tvingat oss till reflektion och i viss mån omprövning av den verksamhet som vi har bedrivit och i hög grad varit delaktiga i under de senaste decennierna".<sup>1</sup>

Den skarpaste kritiken återfinns i artikeln "När kulturarv reduceras till fasadarv", den andra av de tre artiklarna i *Kulturmiljövård* som beskriver detta ovanliga projekt.<sup>2</sup> Redan begreppet fasadarv i rubriken innebär en långtgående kritik av museernas sätt att bedriva byggnadsinventeringar. Begreppet som myntades av projektgruppen rymmer en kritik inte bara av själva tillvägagångssättet vid byggnadsinventeringar utan också det sätt på vilket kulturmiljövård och övrigt museiarbete sedan slutet av 1960-talet kommit att bedrivas. De två verksamheterna, menade man, har levt parallella liv i det närmaste helt isolerade från varandra. Trots citatets längd förtjänar den inledande kritiken att återges här:

---

<sup>1</sup> Lagerqvist 1997, s. 40

<sup>2</sup> Artikeln har författats av Margareta Hallin och Bosse Lagerqvist. Den återfinns också i omarbetad form med titeln "Kulturmiljöverksamhet i kris" med undertiteln "När kulturarvet reduceras till fasadarvet" i Samdok-publikationen *Kulturarv eller fasadarv - om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården* utgiven av Nordiska museet och Samdok 1998.

Vi menar att det som museerna har ägnat möda och resurser åt under de senaste decennierna i huvudsak är fasadarvet. När vi studerat byggnadsinventeringar från 1969 och fram till idag och jämfört dem med äldre etnologisk dokumentation kring bebyggelse fann vi yta utan djup, skal utan innehåll, hus utan liv och verksamhet samt en mycket stor tro på kulturhistorisk värdering och bevarande genom lagar och paragrafer framförallt via kommunernas planer och bygglov. Denna, vad vi kan kalla, instrumentella kulturmiljövård har bidragit till att mentalt förflytta kulturmiljövården långt bort från övrigt museiarbete. Kulturmiljöverksamheten och museiarbetet har utvecklats till att idag vara två skilda företeelser som lever parallella liv på museerna och som till och med utvecklar sina egna begreppsapparater oberoende av varandra.<sup>1</sup>

Efter denna hårda kritik av hur kulturmiljövården bedrivits under de senaste årtiondena övergår författarna till detaljerade förslag på förbättringar när det gäller kunskapsuppbyggnad om byggnader och bebyggelsemiljöer. Uppenbarligen fanns det påtagliga skillnader i perspektiven på hur byggnadsinventeringar skulle bedrivas, i stort som i smått, mellan den västsvenska gruppen och Riksantikvarieämbetet. De frågor ämbetet ville få belysta hade en ensidig inriktning mot detaljförbättringar av ett system som det inte fanns anledning att i grunden ifrågasätta. Redan de inledande frågorna från ämbetet visar detta: "Vilka eventuella förändringar krävs i de uppgifter som samlas in vid byggnadsinventeringar för att de skall fungera bättre som underlag för kulturhistorisk värdering och klassificering?" samt "Vad skall vi ta reda på för att få en rättvisande bild av bebyggelsens kulturhistoriska värde"<sup>2</sup> Gruppen reagerade kritiskt mot dessa frågor och föreslog en annan formulering: "Vad skall vi ta reda på för att få en mer informativ bild av bebyggelsen?"<sup>3</sup> Den främsta anledningen att omformulera frågan var en grundläggande skillnad mellan gruppen och ämbetet i synen på vad kulturhistoriskt värde är där man menade att ämbetets fråga implicerade ett synsätt som innebar "att kulturhistoriskt värde är något absolut - en i byggnaden inneboende kvalitet, som det gäller att upptäcka".<sup>4</sup>

Gruppens förslag till ämbetet innebar ett försök att hålla isär vad som är värderingar av byggnader och vad som är kunskap om dessa. Därför förde man fram att det nationella byggnadsregistret borde innehålla två delar, ett värderegister och ett kunskapsregister. Det första skulle innehålla byggnader som pekats ut som skyddsvärda genom olika lagar eller politiska beslut samt i olika typer av dokument från kulturmiljövården (kulturmiljöprogram, inventeringsrapporter m m). Kunskapsregistret däremot skulle inte vara värderande utan innehålla uppgifter om all slags bebyggelse också om byggnader som för tillfället inte anses besitta något kulturhistoriskt värde. Denna kunskapsuppbyggnad, ansåg gruppen, borde i första hand utgå från byggnaden själv med fokus på ändamål och användning i ett historiskt perspektiv. Härigenom skulle också den mänskliga verksam-

---

<sup>1</sup> Hallin & Lagerqvist 1997, s. 41

<sup>2</sup> Lagerqvist 1997, s. 40

<sup>3</sup> Hallin & Lagerqvist 1997, s. 41

<sup>4</sup> Ibid., s. 41

heten i husen lyftas fram, ett perspektiv som glömts bort i den nuvarande inventeringsmetodikerna, menade gruppen. Därför vände man sig också mot ämbetets önskemål om att utveckla systemet för typologisering av hus eftersom ett sådant system utgår ifrån förhandsbestämda kategorier och inte byggnaden i sig. Artikeln avslutas med ett antal förslag på hur den framtida kunskapsuppbyggnaden borde utformas. Dels menade man att byggnadsinventeringar och dokumentationer borde frikopplas från, och inte styras av, samhällsplaneringen. Den kunskapsuppbyggnad som byggnadsinventeringar och dokumentationer utgör borde ingå som en självklar del av museernas fortlöpande dokumentationsarbete och istället styras av ett långsiktigt kunskapsbehov. Dessutom framhöll man att museietnologer och byggnadshistoriker måste återfinna varandra för att utarbeta integrerade dokumentationsmetoder. Metoder som måste präglas av helhetstänkande såväl vad gäller materiella som immateriella perspektiv på bebyggelsehistorien.

Den avslutande artikeln har rubriken "Den svåra värderingen" och redovisar gruppens diskussioner om problemen med kulturmiljövårdens värderingar av byggnader och bebyggelsemiljöer. Artikelförfattaren, Agneta Åsgrim Berlin, inleder med några fundamentala frågor. "Vad är det egentligen vi gör när vi värderar och graderar kulturhistoriska byggnader och miljöer?" och som en följdfråga; "Varför gör vi det?".<sup>1</sup> Artikeln pläderar för ett relativistiskt synsätt på de kulturhistoriska värderingarna. De är barn av sin tid och funktioner av en given samhällelig kontext. Därmed är de föränderliga och Åsgrim Berlin visar genom tillbakablickar hur årtiondena från 1960-talet och framåt sett skilda bevarandedoktriner och därmed olika sätt att värdera den byggda miljön. Men det värderelativistiska förhållningssättet har skiftande genomslag inom kulturmiljövårdens olika instanser och författaren kritiserar uppbyggnaden av ämbetets nationella byggnadsregister. Här finns en uppenbar fara att värderingar från skilda tider förs in i registret och i samma stund får status av objektiv sanning. Antikvariegruppens förslag när det gällde uppbyggnaden av registret innebar alltså en uppdelning i en kunskaps- och en värderingsdel. Samtidigt föreslog man att alla äldre byggnadsinventeringar skulle betraktas som ett "avslutat källmaterial" där det klart och tydligt framgår i vilket sammanhang och vid vilken tidpunkt som värderingen gjordes.

Med denna tveksamhet inför det kulturhistoriska värderandet kan man naturligtvis fråga sig vilken roll byggnadsantikvarien skall spela? Åsgrim Berlin förefaller inte helt räkna ut den kulturhistoriska värderingen utan betonar istället dess föränderlighet och sammansatta karaktär. I artikelns avslutning förespråkar hon en antikvarieroll där kunskapen sitter i högsätet: "Som vi ser det måste antikvariekåren stå för kunskapen - att vidmakthålla kunskapstraditionen inom yrket och att medverka i att bygga upp ny kunskap".<sup>2</sup> Här ser hon byggnadsinventeringen som ett viktigt redskap i denna kunskapsuppbyggnad men

---

<sup>1</sup> Åsgrim Berlin 1997, s. 46

<sup>2</sup> Ibid., s. 49

förfinade inventeringsmetoder leder inte automatiskt till mer kunskap. "För detta behövs relevanta frågeställningar och en målmedveten bearbetning av fakta." <sup>1</sup>

Den västsvenska antikvariegruppens boskillnad mellan värderingar å ena sidan, fixerade i tid och rum, och kunskaper, tidlösa och allmängiltiga, å den andra kan naturligtvis kritiseras. Även kunskapsuppbyggnad pågår i en viss tid och i en viss samhällelig kontext, utifrån skilda teoretiska och praktiska doktriner. Härigenom blir också kunskaper tidsbundna och nödvändiga att hantera med samma relativistiska förhållningssätt som gruppen föreslår när det gäller värderingarna. Ett kunskapsregister, som gruppen föreslår "skall kunna byggas upp på lång sikt och i största möjliga utsträckning lämna objektiva och jämförbara uppgifter om all bebyggelse", är därför enligt vår mening knappast möjligt.<sup>2</sup>

## På vems uppdrag arbetar kulturmiljövården?

Artiklarna i *Kulturmiljövård* har dock inte alltid en teknisk/praktisk inriktning. Här finns också ett visst utrymme för mera allmän kritik av verksamhetsfältet även om de grundläggande utgångspunkterna mera sällan diskuteras. "Svårigheten att nå ut", ett uttryck som brukas flitigt inom såväl kulturmiljövården som museisektorn i sin helhet, uttrycker ibland också en självkritik och ett ifrågasättande av vem man egentligen arbetar för; sin egen yrkeskår eller allmänheten. Dåvarande länsantikvarien i Kalmar län, Britt-Marie Hammarskiöld, kunde 1990 tillåta sig att tvivla och fråga "vad har det gått snett" när hon beskriver den alltmer specialiserade kulturmiljövården:

Under 70- och 80-talen har vi specialiserat oss, delat upp oss i enheter, formerat oss i sektorer som representanter för skilda intressen. Vi skickar promemorior till varandra, argumenterar för vår sak, 'vinner', 'förlorar' eller kompromissar oss fram till en 'framkomlig lösning' - i en sorts rättvisespel om vems intressen som skall råda.<sup>3</sup>

I "svårigheten att nå ut" ligger också en föreställning att det inte handlar om att de antikvariska ståndpunkterna skulle vara artfrämmande och därigenom kontroversiella utan istället är det precis tvärt om. Om kulturmiljövården bara lyckades nå ut till en bred allmänhet med sitt budskap skulle detta snabbt anammas eftersom det är ett sant och riktigt budskap. Lösningen på problemet heter information och här döljer sig också uppfattningar om brist på resurser som en grundorsak bakom "svårigheten att nå ut". Med ökade informationsresurser skulle den antikvariska bevarandeideologin få ett helt annat stöd. Avståndet mellan medborgarna och experterna uppfattas således som ett

---

<sup>1</sup> Åsgrim Berlin 1997, s. 49

<sup>2</sup> Citatet i meningen från Hallin & Lagerqvist 1997, s. 42

<sup>3</sup> Hammarskiöld 1990, s. 32

problem för kulturmiljövården och länsantikvarien i Kalmar kommenterar saken på följande sätt:

Till medborgarinflytandet vill jag också gärna knyta vår sektors ansvar för att sprida kunskap. Var gick det snett? Varför uppfattas ofta värdena i riksintressena för kulturmiljövården som värden för specialkunniga eller särskilt intresserade? Varför ser inte alla spåren av vår historia i landskapet? Varför uppskattas inte vår svenska (regionala eller lokala) byggnadstradition? Varför lockas så många av Dallas-inspirerade villor med valmade svarta tak och Spanien-influerade pergolor?<sup>1</sup>

Den bristande uppskattningen av svensk byggnadstradition som Hammarskiöld hävdar är också av intresse. Den speglar ett annat förhållande som, särskilt från museihåll, påstått råda i samhället; historielösheten. Denna förmodade brist på kunskaper om svensk historia ledde i början av 1990-talet till en gemensam museisatsning av sällan skådad omfattning. Våren 1993 öppnade ett stort antal utställningar vid landets museer under det gemensamma namnet *Den svenska historien*. Här skulle historielösheten bekämpas med utställningar, programverksamhet och publikationer, ty bristen på historia är skadlig. Den leder till att medborgarna förlorar sina rötter och därmed fotfästet i nuet.<sup>2</sup> Här ligger en kritik mot vad som anses vara efterkrigstidens ensidiga framåtblickande då få brydde sig om att ställa frågor om hur vägen dit såg ut. Perspektivet att historielösheten skulle vara särskilt vittförgrenad i vårt land framhålls ofta och återvänder vi till Hammarskiöld så låter hon sina personliga erfarenheter från Frankrike kontrastera mot det påstått svaga intresset för svensk byggnadstradition: "De senaste veckorna har jag tillbringat i en ganska vanlig sydfransk by, där det inte går att ta miste på bybornas stolthet över det franska kulturarvet och sin historia ända ner i romartiden".<sup>3</sup>

Kanske skedde något genom den landsomfattande satsningen *Den svenska historien* för när den förre länsantikvarien på Gotland, Marita Jonsson, 1997 skriver om kulturmiljövårdens uppdrag konstaterar hon att "Medborgarnas intresse och engagemang har ökat" liksom att "Viljan är stor hos gemene man".<sup>4</sup> Men Jonsson refererar inte till *Den svenska historien* utan istället till den massiva satsning kulturmiljövården gjort på marknadsföring av bevarandefrågorna till "gemene man". Ett påstående värt att notera med tanke på den ofta påtalade bristen på informationsresurser. Detta breda intresse tolkar hon i nästa steg som en folklig reaktion mot det historielösa samhället:

Jag tror att kulturarvet har fått en djupare förankring än så, hos de flesta. Just genom den stora omvandlingen av våra stadskärnor de senaste decennierna. In i själen känner vi att vi förlorat, att det är oåterkalleligt. Att det inte hjälper med bilder och bandupptagningar på museerna.

---

<sup>1</sup> Hammarskiöld 1990, s. 35

<sup>2</sup> Lundberg 1997, s. 5

<sup>3</sup> Hammarskiöld 1990, s. 35

<sup>4</sup> Jonsson 1997, s. 14

Vår historia är borta för alltid. Men det får inte hända igen. Våra barns miljöer måste få leva vidare även om det råkar vara ett Tensta eller Skärholmen.<sup>1</sup>

I sitt fortsatta resonemang ser hon den stora skiljelinjen, inte mellan kulturmiljövården och medborgarna, utan istället mellan bevarandeintressena och makthavarna. Nu talar kulturmiljövården i vi-form, alla människor har förlorat på efterkrigstidens storskaliga omdaningar, och det gäller nu att mobilisera en bred opinion mot framtida hot. Jonssons språkbruk om hur hela stadsmiljöer förintats leder tankarna till en annan förintelse och med slutsatsen att "det får inte hända igen" måste vi nu samla oss för att skydda våra barns byggda miljöer. Här är Jonsson storsint nog att också räkna in dem som råkar bo i Tensta eller Skärholmen.

Vilka står då för dessa omänskliga förhållningssätt när det gäller synen på våra förorter och stadskärnor? Jonsson identifierar två huvudkategorier av motståndare. Dels våra makthavare, politikerna, dels de som företräder renodlade kommersiella intressen i första hand byggindustrin. Båda dessa maktkonstellationer måste utsättas för ett betydligt hårdare opinionstryck än hittills menar Jonsson. Kulturmiljövården måste "ut på de ekonomiska arenorna" och in i de politiska församlingarna.<sup>2</sup> Sakinnehållet i den argumentationen skall vara kulturmiljövårdens klassiska ståndpunkter om långsam förändring där årsringarna framträder tydligt men också en anpassning till marknadens villkor där kortsiktighet och vinstintresse med ekonomiska argument skall underordnas kvalitet och långsiktighet.

## Kritik utifrån

Vi har sett hur tidskriften *Kulturmiljövård* som mötesplats för yrkesutövarna i första hand innehåller diskussioner om verksamhetens utövande både vad gäller det vardagliga arbetet och mer principiella förhållningssätt. Men ibland leder även samtal om vardagens praktik till meningsutbyte om kulturmiljövårdens fundament som några av exemplen ovan visat. En genomgång av tidskriften de senaste 20 åren visar dock att mer grundläggande kritik varit tämligen ovanligt. Röster som på allvar ifrågasätter allmänt accepterade utgångspunkter och arbetsmetoder måste därför sökas på andra arenor.

Inte oväntat finner man den mest långtgående kritiken hos personer som inte själva är verksamma inom kulturmiljövården. De flesta av dessa kritiker har sin hemvist inom forskarsamhället och vid universiteten och deras kritik har ofta sin utgångspunkt i de perspektiv som är aktuella inom forskarnas respektive ämnesområden. Det är alltså i

---

<sup>1</sup> Jonsson 1997, s. 14

<sup>2</sup> Ibid., s. 14

första hand en akademisk kritik där dagens kulturmiljövård problematiseras, relativiseras och kontextualiseras. Inte sällan går kritiken ut på att blottlägga den värdegrund och den bevarandeideologi som kulturmiljövården vilar på.

Som exempel på denna typ av kritik skall vi lyfta fram två artiklar, den första av Svante Beckman, professor vid Tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Den andra av etnologen Barbro Klein, professor och verksam vid SCASSS i Uppsala.<sup>1</sup> Beckmans artikel har titeln "Oreda i fornsvängen" och Kleins "Tillhörighet och utanförskap, Om kulturarvspolitik och folklivsforskning i en multietnisk värld".<sup>2</sup> Den första artikeln, "Oreda i fornsvängen", är den mest polemiska där Beckman levererar åtskilliga rallarsvingar mot såväl det politiska etablissemanget som hela den antikvariska yrkeskåren. Här målar han i stora svepande drag och kritiken levereras i breda sjok. Han inleder med att peka ut hela kulturarvsprojektet som en synnerligen osäker företeelse. Genom att måla upp ett totalt gungfly kring själva begreppet kulturarv där ingenting är säkert och allt svajar leder han läsaren genom en bransch i kris. Osäkerheten häftar till att börja med vid själva begreppet kulturarv, vad det egentligen är, hur det uppstår och hur det förs vidare. Också kulturarvets egenskaper är osäkra som t ex dess eventuella värde liksom hela projektet med kulturarvets hantering i samhället, för vem och i vilket syfte. Allt vilar på lösan sand enligt Beckman. Osäkerheten är alltså total men trots detta löper arbetet med kulturarvet på i en jämn vardagslunk inom de institutioner som är satta att värda dessa fält av kvicksand. I antikvariernas grå vardag diskuteras inte de fundamentala problemen:

Frågorna om vad och varför ställs inte. Den ihållande befintligheten förlänar en tyst och stark legitimitet åt verksamheten. Inom sådana ramar kan den antikvariska expertisen utvecklas och blomstra och den professionella auktoriteten får råda över frågorna om vad kulturarvet är, hur det urskiljes och hanteras.<sup>3</sup>

Efter denna omskakande inledning där Beckman lägger fast att hela kulturarvspolitiken och dess förvaltning är en verksamhet på synnerligen osäker grund stoppar han in det sena 1900-talets förnyade intresse för kulturarvsfrågor i historiens välordnade kronologier av epoker och deras tidsanda. Här finner han ett mönster. Tider av stukad framtidstro, uppbrottsstämning och tvivel på det moderna projektet riktar intresset bakåt och sysselsätter sig i högre grad med frågor som rör det förflutna. Frågor om historisk utveckling och kulturarv hamnar högt på den samhälleliga agendan. Så var det, påpekar Beckman, vid skiftet mellan 1800- och 1900-talen och motsvarande intresse spårar han i

---

<sup>1</sup> Förkortningen SCASSS står för The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences.

<sup>2</sup> Artikeln "Oreda i fornsvängen" finns publicerad på två håll. Dels i en konferensrapport från Riksantikvarieämbetet med titeln *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik* utgiven 1993 dels i boken *Modernisering och kulturarv* utgiven samma år. Kleins artikel publicerades i *Rig* 1997.

<sup>3</sup> Beckman 1993, s. 25

västerlandet under början av 1990-talet. Det omvända förhållningssättet har också haft sina epoker. Svagt intresse för det förflutna och med blicken stadigt riktad mot framtiden har varit kännetecknande för perioderna kring mitten av de två senaste århundradena. Svängningarna tycks gå i 50-årscykler enligt Beckman.

Hur kan man då karakterisera det sena 1900-talets intresse för historien? Hur brukar samtiden historien? Beckman lutar sig mot Nietzsche och finner tre huvudtendenser. För det första en historiesyn som kritiskt betraktar gångna epokers samhällsvisioner och där historien i första hand brukas för att frigöra samtiden från dessa skadliga idéer. Som exempel framhåller Beckman det sena 1900-talets kritik av den moderna epokens sociala välfärdsprojekt. Den andra tendensen innehåller en romantisk dyrkan av det förflutna där historien tjänar som tillflyktsort undan den moderna tidens ogudaktiga framtidstro. Kulturarvet blir här något heligt och att återbörda detta till samtiden efter den moderna tidens avklippta rotträdar blir en akt av försoning. Det tredje sättet att bruka historien kallar Beckman med Nietzsches hjälp för det monumental. Här är det fråga om att skänka legitimitet åt eliten och hålla samman nationer eller grupper i en känsla av utvaldhet. Men det är inte fråga om en sammanhållning av funktionella skäl utan den monumental historieanvändningen bygger sitt inflytande på "myt, ideologi och etnisk identifikation".<sup>1</sup> Beckman spårar hur kulturarvet stiger i värde inom det monumental historieanvändandet när de funktionella banden mellan människor globaliseras.

Men Beckman ser ytterligare uttrycksformer för hur historia används i det sena 1900-talets postmoderna tid. Ett tydligt tecken är hur historia och kulturarv kommersialiseras och förvandlas till upplevelseindustri. Hållningen hos kulturarvets professionella vaktstyrka har varit vacklande. Protester har hörts men politiker och museiledningar har alltmer marknadsfört sina institutioner som upplevelsecentra. Men en stadigt pågående anpassning till marknadens villkor ställer frågan om allmänhetens eller kundens krav och inflytande på sin spets. Beckmans beskrivning av denna process är provocerande samtidigt som den stämmer till eftertanke:

Problemet att göra det offentligt förvaltade kulturarvet konkurrensdugligt på upplevelsemarknaden har visserligen sedan länge konfronterat museibranschen, men detta har främst fattats som en begränsad fråga om pedagogik, utställningsteknik och marknadsföring. Man har intagit samma välvilligt överlägsna klientattityd till besökarna, som den gode läraren och läkaren intagit till sina klienter. Definitionen av kulturarvet som kulturarv och kvalitetsbedömningen av detsamma har legat hos museipersonal och myndigheter. De omtumlande konsekvenserna av tanken att 'kunden' inte bara bestämmer kulturarvsförmedlingens former, utan att det även skulle vara 'efterfrågan' som definierar vad kulturarvet är och vilket värde det har, har ännu inte gått upp för branschen.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Beckman 1993, s. 27

<sup>2</sup> Ibid., s. 29f



Samtidigt med marknadskrafternas intåg i museerna och de kulturmiljövårdande myndigheterna ser Beckman också en decentraliseringsvåg skölja över landet. Den har nu, dvs i början av 1990-talet, även nått kulturmiljövården. Här missar Beckmans sluggerartade kritik en god del av den stegvisa decentralisering som ägt rum åtminstone sedan läns museernas etablering under mellankrigstiden, men hans resonemang mynnar ut i ett antal frågor som inte kan viftas bort. Den första gäller hur avvägningen mellan politiska och professionella intressen ska se ut när det gäller förvaltning och utpekande av vad som skall definieras som kulturarv. "Kan man rösta om kulturarvet?" frågar Beckman provocerande. Den andra handlar om kompetens och ansvar mellan lokal och central nivå. Var skall besluten fattas i lokala konflikter om kulturarvet? Lokalt eller centralt? Det tredje problemområdet gäller hur kortsiktiga intressen skall vägas mot de långsiktiga och varansvaret ligger för att ta till vara framtida intressen.

Utflyttningen av ansvar och befogenheter från centrala organ till lokala sker enligt Beckman samtidigt med en försvagning av den nationella nivån till följd av en allt starkare internationalisering. Två skilda förändringsströmmar samverkar till att förtvina "ett egentligt geografiskt, och ideologiskt centrum för den nationella kulturen".<sup>1</sup> Här stämmer Beckman in i en kör som var särskilt röststark under 1990-talets första hälft när det svenska EU-medlemskapet diskuterades som intensivast. Avreglerade marknader och utlokaliseringen av den nationella bestämmanderätten förutspåddes leda till en nedvitttrad nationalstat där det regionala och lokala växte i betydelse som motvikt mot det globala. Även om Beckman kastar in brasklappen att det ännu är för tidigt att säga något med säkerhet i denna fråga slår han fast att "det svenska samhällets framtid i allt mindre grad kommer att vara en speciellt svensk framtid".<sup>2</sup> Vad som händer när en söndervittrad nationalstat som murat sin forna sammanhållning med kulturarvet som fogmassa lämnar den nationella scenen får framtiden utvisa. Kanske, menar Beckman, återstår bara en mängd lokala kulturarv.

Vilka bevarandeuppgifter väntar då den hårt prövade antikvariekåren? I den senmoderna tidens backspegel ser Beckman monumenten från industrialismens epok torna upp sig. Likt de räddningsaktioner som genomfördes för hundra år sedan när massproduktionens tidsålder ersatte självhushållets bondesamhälle gäller det nu att rädda fragment av 1900-talets industriarv. Men vår samtid håller än mer ödesmättade frågor i beredskap enligt Beckman. Hotet mot hela vår existens, globalt såväl som lokalt, ger ordet bevarande en gravallvarligt ny innebörd. Nu handlar det i miljöförstörelsen tid om överlevnad, inte om pittoreskt bevarande. Som ett försök att sno åt sig något av den ideologiska goodwill som insatser för miljön rymmer ser Beckman branschens namnbyte från kulturminnesvård till kulturmiljövård. "Lyhört" är Beckmans karakteristik av detta namnbyte men i sin iver att hitta finurliga samband missar han alldeles de egentliga motiven

---

<sup>1</sup> Beckman 1993, s. 32

<sup>2</sup> Ibid., s. 33

för nämnda åtgärd. Att länka det antikvariska bevarandet till den allomfattande ansträngningen att rädda vår gemensamma miljö är att göra kulturmiljövården en björntjänst enligt Beckman. Ty när kulturarvsbevarandet ges en miljövårdande kostym utmanas hela den antikvariska yrkeskåren och dess kompetens riskerar att bli fullständigt otidsenlig.

Men Beckman pekar ut någon väsentligt när han framhåller att de vidgade antikvariska perspektiv som namnskiftet från kulturminnesvård till kulturmiljövård speglar leder själva bevarandearbetet bort från ett inomprofessionellt meningsutbyte ut på en arena dominerad av politik och ekonomi. I dessa bevarandestrider, menar Beckman, "så drabbas rägängen mellan politisk och antikvarisk kompetens av upplösning".<sup>1</sup> Måhända går det att upp-båda talande exempel på detta, men än tydligare är hur steget från enskilt minnesmärke till miljö förvandlat antikvarien från enväldig expert till särintresse. I striden om samtidens kulturmiljöer, i synnerhet när dessa överlappas av starka politiska och ekonomiska intressen, blir de antikvariska synpunkterna något som skall vägas mot andra intressen. Och även om antikvarien är expert i sitt eget hus så reduceras experten till körmedlem när bevarandestriden står ute i kulturmiljön.

Beckman avslutar sin artikel med att växla perspektiv. Från att ha ställt in radarskärmen mot omvärlden och därigenom kunnat registrera ett flertal ekon som bidrar till osäkerhet och förvirring i den del av offentlig sektor som har till uppgift att hålla kanalerna mot förfluten tid muddrade, sätter Beckman i den avslutande delen sin lupp över det interna vardagsarbetet. Det är ett riskabelt företag. Utan att noggrant ha följt en praktiks interna diskussioner är risken stor att man sparkar in öppna dörrar. Välriktat kickar han in två stycken som från olika håll leder till samma rum. Där inne finner vi de ständigt växande museisamlingarna och de allt fler kulturmiljöerna vilka redan var och en för sig, här och nu, reser oöverstigliga krav på vård och omsorg.

Roten till detta onda finner Beckman för det första i det naturlagsmässiga förhållandet att föremålssamlandet från allt föremålsintensivare epoker med konstanta krav på representativitet helt enkelt resulterar i fler grejer. Den andra orsaken handlar om hur kulturmiljövården ständigt gapar över mer att bevara. Ett steg i denna process har redan belysts, steget från minnesmärke till miljö. Det andra handlar om den ständiga expansionen i decentraliseringens och demokratiseringens namn. Kulturmiljövården ringar in bevarandevärda miljöer som sägs äga värde på olika nivåer i samhället: lokal, regional och nationell. Den demokratiska utvidgningen löper i ett annat spår; från det unika till det allmängiltiga och från det exklusiva till det vardagliga.

Den andra artikeln som vi vill diskutera i detta sammanhang är skriven av etnologen Barbro Klein och belyser diskussionen om kulturarvet i ljuset av samtidens stora folkomflyttningar. Hon konstaterar inledningsvis att:

---

<sup>1</sup> Beckman 1993, s. 35

Olika falanger inom de många folkgrupper som kommit till Sverige under de senaste årtionden debatterar nu intensivt hur de egna nationella, etniska, religiösa eller lingvistiska traditionerna och kulturarven skall representeras i det nya landet och vilken betydelse de kommer att få för Sverigefödda generationer.<sup>1</sup>

Mot bakgrund av den enorma betydelse det sena 1900-talets inflyttning till Sverige fått på snart sagt alla samhällsområden, inte minst i den offentliga debatten, är det närmast en gåta hur lite frågan diskuterats inom kulturmiljövården. Även om vissa ansatser, som Klein påpekar, gjorts t ex från statsmakternas sida är hon med sin artikel från 1997 fortfarande en av de få som diskuterat invandringen till Sverige i ett kulturarvsperspektiv. Svante Beckman som i den här diskuterade artikeln, inte minst från övergripande samhällseliga perspektiv, attackerar kulturmiljövården lyckas fullständigt undvika denna viktiga aspekt.

Klein ställer i inledningen till sin artikel en rad centrala frågor som alla rör vid de konsekvenser en omfattande inflyttning får för kulturarvets förvaltning och dess politiska hantering. Hon gör också ett viktigt påpekande när det gäller delaktigheten i skapandet av det inhemska kulturarvet. Klein framhåller de svenska folklivsforskarnas aktiva roll i kulturarvsskapandet. Särskilt de som varit verksamma vid museerna har inte bara studerat folkliga företeelser utan genom museernas verksamhet aktivt bidragit till att skapa sådana symboler som utgör centrala delar i kulturarvsbygget. Klein anlägger två huvudperspektiv i sin diskussion om kulturarvet som företeelse. Dels fokuserar hon på hur gestaltningen av "symboler och former" genomförs i offentliga miljöer där de kan ses av ett stort antal människor.<sup>2</sup> Dels betonar Klein "företeelser som kan kallas 'folkliga': hantverk, folkkonst, festseder, dans, musik, vissa maträtter, enkla bruksföremål".<sup>3</sup>

Klein diskuterar kulturarvsfrågorna från två geografiska horisonter. Till att börja med belyser hon företeelser som svensk-amerikaner förknippar med sitt specifika kulturarv för att därefter rikta uppmärksamheten mot Sverige och den pågående etableringen av ett flertal kulturarv som ett resultat av den omfattande inflyttningen under 1900-talets sista årtionden.

I det följande, med utgångspunkt från vår diskussionen om kulturarv och kulturmiljövård i Sverige, kommer vi att i första hand diskutera den senare delen av Kleins artikel.

Inledningsvis konstaterar Klein att Sverige till för några årtionden sedan levde med en självbild starkt präglad av etnisk homogenitet där kulturarvets bevarande sköttes av en sedan länge etablerad professionell yrkeskår. Denna av etnisk homogenitet präglade själv-

---

<sup>1</sup> Klein 1997, s. 14

<sup>2</sup> Ibid., s. 15

<sup>3</sup> Ibid., s. 15

uppfattning bör kanske ses som en seg struktur inom delar av den offentlighet som har som sitt professionella uppdrag att förvalta det inhemska kulturarvet. I synnerhet mot bakgrund av att kulturarvsfrågorna knappast alls diskuterats utifrån det centrala förhållandet att närmare en miljon människor i Sverige är födda utanför landet. Klein ger ett flertal exempel på denna tystnad. Varken i forskningssammanhang som inom projektet *Modernisering och kulturarv* där Beckmans artikel ingår, eller inom kulturmiljövården och museiväsendet diskuteras kulturarvsfrågor från denna utgångspunkt. Vi har t ex inte funnit en enda artikel i tidskriften *Kulturmiljövård* som berör detta område. Klein påpekar också att inte ens en sådan högborg för vårt kunskapsmässiga kulturarv som *Nationallencyklopedin*, under uppslagsordet kulturmiljövård, överhuvudtaget nämner denna fråga.<sup>1</sup>

Men forskningsrapporter och kulturmiljövårdens tidskrifter är en sak. Hur ser det ut i den fysiska miljön, i stadsrummen och förorterens gränzoner mellan stad och land? Klein beger sig ut för att söka spår, avtryck i den offentliga miljön av de människor som nyligen kommit till Sverige. "Hur synligt är det 'icke-svenska'?", frågar hon.<sup>2</sup> Hennes expedition börjar i Stockholms innerstad. Här finner hon visserligen åtskilliga spår av kommersiella verksamheter. Butiker och restauranger annonserar annorlunda härkomst genom skyltar och andra dekorationer. Men detta är för det mesta punktvisa nedslag i en stad som för övrigt innehåller mycket få tecken på annan närvaro än den svenska. Vill man söka efter tecknen på att Stockholm faktiskt är en multietnisk stad måste man leta på andra håll än i det offentliga stadsrummet. Hela Stockholms innerstad bär en arkitektonisk prägel i full överensstämmelse med vårt inhemska kulturarv. Att Stockholm på detta sätt inte speglar befolkningens sammansättning och att det svenska kulturarvet tycks orubbligt inför närvaron av stora befolkningsgrupper med annan bakgrund reser självklart frågor inför framtiden. Klein ställer frågan: "Skall 'en främmande närvaro' ej heller i fortsättningen synas eller bara synas vid tillfällen då politiska demonstrationer eller festtag tillfälligt transformerar innerstadsmiljön?"<sup>3</sup> Ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan man invända att förändringar av det här slaget vanligtvis tar betydligt längre tid i anspråk. Stockholm har blivit en multietnisk stad under loppet av de senaste årtiondena och förändringar i den byggda miljön äger rum under betydligt längre tidsperioder. Invändningen gäller naturligtvis i redan exploaterade områden. Det är lockande att leka med tanken hur staden utformats om Stockholm redan varit en multietnisk stad när malmarna byggdes ut i slutet av 1800- och början av 1900-talet.

Klein vidgar nu sitt sökande efter etniska signaler i bebyggelsen till de områden utanför stadskärnan där en stor del av den befolkning som nyligen kommit till Sverige bor. Men inte heller här finner hon några tydliga tecken. Det materiella kulturarvsbygget bland dessa människor förefaller pågå innanför fasaderna. "I Rinkeby är korridorerna som le-

---

<sup>1</sup> Klein 1997, s. 23

<sup>2</sup> Ibid., s. 23

<sup>3</sup> Ibid., s. 24

der till Grekiska förbundets lokaler prydda med drömska scener från evigt grönskande egeiska öar”.<sup>1</sup>

Men varför saknas då de offentliga, utåtriktade signalerna om etnisk tillhörighet även i dessa förorter? Klein finner en orsak i de olika befolkningsgruppernas relativa storlek. I motsats till de amerikanska städerna där stora grupper sätter sin prägel på hela stadsdelar domineras Stockholms förorter av flera mindre grupper. Ingen enskild grupp är här tillräckligt stor för att ensam prägla den offentliga miljön enligt Klein. Men frågan måste gå vidare till hela den samhällssektor som ansvarar för det offentliga rummets utformning och förvaltning. Kulturmiljövården är en del av denna, med ett fram till idag tämligen orubbat tolkningsföreträde när det gäller att peka ut vad som är kulturarv och hur detta skall förvaltas.

Försöken att finna platser där spår av etnisk tillhörighet framträder leder Klein bort från förorternas bebyggelse till mera undanskymda platser. Här finner hon områden med odlingslotter som rymmer såväl skilda brukningstekniker som varierande estetiska ideal med ursprunglig hemvist i olika delar av världen. Klein redovisar också hur dessa koloniområden stundom blir konfliktfyllda arenor där skilda uppfattningar om odlingsmetoder och områdenas utformning ställs mot varandra. Även ett antal kyrkogårdar runt Stockholm speglar idag allt tydligare befolkningens multietniska sammansättning. Klein framhåller hur just frågor om “kulturarv och kulturell egendom i olika delar av världen har kommit att handla om gravar”.<sup>2</sup> Kyrkogårdar, gravar och gravskick är ett klassiskt fält för kulturmiljövården där frågor om bl a kyrkogårdarnas estetik kommer att bli alltmer brännande.

Ibland kan också till synes alldeles vanliga platser genom en specifik praxis laddas med betydelse. Klein skildrar vad som äger rum på en alldaglig fotbollsplan i Hallonbergen:

Under de senaste åren har t.ex. tusentals iranska flyktingar samlats på en sandig fotbollsplan i Hallonbergen för att fira den fest som infaller på tisdagskvällen före den iranska nyårsdagen den 21 mars. På fotbollsplanen tänder de små nyårseldar i rad som de sedan hoppar över. Eldarna sägs ha en renande kraft. Men hoppandet över dem är också en djupt politisk akt, eftersom det ogillas av den nuvarande regimen i Iran, bl.a. därför att eldarna anses vara ett förmuslimskt arv från den gammalpersiska, zoroastriska religionen. På detta sätt har en politiserad och rituellt iransk närvaro skrivits in i en idrottsplats bakom en rad svenska hyreshus. Och denna närvaro bärs upp av en stor mytisk berättelse med rötter långt bakåt i Persiens historia. Många av dem kommer kanske aldrig att få se Iran. För några av dem kommer den här fotbollsplanen att bli ett mättat kulturarv, ett betydelsefullt iransk-svenskt minnesmärke.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Klein 1997, s. 24

<sup>2</sup> Ibid., s. 25

<sup>3</sup> Ibid., s. 24

Fotbollsplanen i Hallonbergen och dess betydelse för de iranska flyktingarna reser en lång rad kvistiga frågor för kulturmiljövården. Till att börja med handlar det om den övergripande frågan om vad kulturarvsbegreppet egentligen rymmer och vad det bör rymma i framtiden. Kleins huvudperspektiv är just detta. Det är nödvändigt mot bakgrund av de senaste årtiondenas inflyttning till Sverige att frågor om kulturarvets innehåll diskuteras. Diskussionen är också nödvändig, menar Klein, därför att kulturarv är effektiva redskap att dra gränser mellan människor. Kulturarv rör vid "frågor kring tillhörighet och utanförskap, inneslutning och uteslutning".<sup>1</sup> Hittills har kulturarvet, i synnerhet när det gäller byggda miljöer och landskap, givits ett innehåll som fokuserat det inhemska och det ålderdomliga. Kulturarvets värde växer med tidsavståndet, en medeltidskyrka värderas högre än en funkisvilla av det enkla skälet att den senare förekommer i större antal än den förra. Men allt det som definieras som svenskt kulturarv är resultatet av ett mångfasetterat samspel mellan det inhemska och påverkan utifrån. Såväl medeltidskyrkan som funkisvillan är frukten av människors rörelser mellan länder och ett komplicerat spel av hur människor påverkats av och omformat impulser från när och fjärran.

När blir då resultatet av denna påverkan utifrån en del av det svenska kulturarvet? Med tiden tycks man frestad att svara. Det utifrån kommande blir inhemskt i en ständigt pågående omdefinieringsprocess. En försvenskning som tjänat olika syften under skilda epoker. Härigenom blir frågor om kulturarv också politik med centrala symboliska funktioner i olika typer av maktutövning.

Den till synes oansenliga fotbollsplanen handlar emellertid inte bara om övergripande kulturarvsfrågor. Fotbollsplanens centrala betydelse för en grupp människor leder rakt in i den vardagliga antikvariska praktiken. Den första svårigheten för kulturmiljövården är att planens betydelse inte syns. Kulturmiljövårdens intresse är riktat mot det fysiska, bebyggelse och landskap. Visserligen talas det allt oftare om miljöernas "immateriella" värden, men genom den position kulturmiljövården etablerat i den fysiska planeringen har det hittills inte funnits någon påtagligare efterfrågan på kunskap bortom det iakttagbara. En allt tydligare självkritik kan dock spåras bland byggnadsantikvarierna där man numera ofta betonar nödvändigheten av att fördjupa kunskapen om de fysiska miljöerna. Ett gott exempel är den tidigare diskuterade kritiska granskningen av byggnadsinventeringar som genomfördes av en grupp byggnadsantikvarier i Västsverige. Problemet kvarstår emellertid därför att även en fördjupad byggnadsantikvarisk inventering skulle löpa stor risk att missa den kunskap som Klein redovisar. Måhända hade man kunnat få fram uppgifter om hur lokala idrottsföreningar utnyttjade fotbollsplanen m m.

Vår poäng är att kunskapen om planens betydelse för iranska flyktingar bara kan nås med undersökningsmetoder som vanligtvis inte tillämpas bland byggnadsantikvarier och

---

<sup>1</sup> Klein 1997, s. 27

övriga tjänstemän inom kulturmiljövården. Men kunskapen om dessa metoder finns på betydligt närmare håll än vad kulturmiljövårdens utövare ofta tror. Såväl bland universitets- som museietnologer är intervjuer, samtal och deltagande observation standardredskap i fältundersökningar. Metoder som i olika kombinationer alltid används också om huvudaspekten är den fysiska miljön i Hallonbergen. I praktiken handlar det alltså om att förena två kompetensområden och få dessa att fungera tillsammans inom ramen för en vidareutvecklad kulturmiljövård.

En vilja att få dessa två kompetensområden att börja samverka har kunnat avläsas under senare år. Återigen skall den västsvenska gruppen framhållas. Här gjordes viktiga påpekanden om vad som krävs för att byggnadsinventeringar inte skall stanna vid redovisning av fasadmaterial och fönstertyper. Inom ramen för projektet *Storstadens arkitektur- och kulturmiljö* har konkret samarbete mellan byggnadsantikvarier och museietnologer inletts. För Stockholms läns museums del prövades detta samarbete i en fältundersökning i förorten Jordbro där etnologisk och fotografisk kompetens från museet samverkade med byggnadsantikvarisk på länsstyrelsen. Inom projektet *Agenda kulturarv* har vi också funnit formuleringar som pekar i den riktning som diskuterats här.

## Sammanfattning

I detta avsnitt har debatten om kulturmiljövårdens roll och verksamhet varit i centrum. Diskussionerna pågår parallellt på flera olika nivåer. Dels förs det kontinuerligt ett samtal mellan de som är verksamma inom denna praktik. En central plats för detta samtal är tidskriften *Kulturmiljövård*. Här dominerar det interkollegiala utbytet av erfarenheter och förslag på hur verksamheten kan förbättras och metoderna finslipas. Sällan diskuteras i detta sammanhang kulturmiljövården från mera grundläggande utgångspunkter.

Men ibland kan även vardagsfrågorna leda vidare till ett ifrågasättande av verksamhetens fundament. Så skedde t ex när en grupp byggnadsantikvarier från Västsverige i mitten av 1990-talet kritiskt granskade hur byggnadsinventeringar genomförts under de senaste årtiondena. Den skarpaste kritiken kommer dock inte från kulturmiljövårdens egna led utan från personer utanför denna praktik. Två artiklar från universitetsvärlden har lyfts fram här. Den första kritiserar på bred front kulturmiljövården för bristande beredskap och oförmåga att på allvar ta itu med alla de problem som denna verksamhet ställts och kommer att ställas inför under de närmaste åren. Den andra artikeln tar, mot bakgrund av den omfattande inflyttningen till Sverige de senaste årtiondena, upp frågor om det inhemska kulturarvets innehåll. Författaren söker förgäves efter spår i den byggda miljön som speglar förhållandet att en stor andel av befolkningen är född utanför landet.

# Gestaltning och urval av lokal historia i de kommunala kulturmiljöprogrammen

I avsnittet “De undersökta programmen - en kort presentation” gjordes en sammanställning med bibliografiska uppgifter av de nio program som ingår i undersökningen. I detta avsnitt kommer vi att närmare presentera och granska programmen. Avsikten är dels att belysa hur den lokala historien gestaltas i de historiska översikter som utgör programmens första huvudavsnitt, dels att närmare granska urvalet av miljöer som pekas ut som kulturhistoriskt värdefulla och därmed värda att bevara. Vi kommer också att undersöka hur dessa två huvudavsnitt är relaterade till varandra. Dessutom kommer vi att undersöka om, och i så fall hur, de kulturhistoriska analyserna och urvalet av områden förändrats under de drygt tio år som programarbetet pågått. Till att börja med kommer vi dock att diskutera den metod- och källredovisning som inleder samtliga program.

Vår analys är ett sökande efter teman och perspektiv där följande frågor har varit vägledande: Hur har programmets författare valt att beskriva kommunens historia? Vilka tendenser blir tydliga när de nio programmens lokala historier jämförs? Var har författarna lagt tyngdpunkten i den översiktliga och komprimerade beskrivning, som det med nödvändighet blir fråga om när en kommuns historia från stenålder till nutid skall skrivas på ett 50-tal sidor? Vilken historiesyn står författarna för, personligen och som representanter för en offentlig institution? När det gäller urvalet och avgränsningarna av områden kommer vi att särskåda de motiveringar som redovisas i programmen. Vad väljer författarna att betona i dessa motiveringar? Vad ger de utvalda områdena sammantaget för bild av kommunens historia? Hur förhåller sig de valda områdena till den kulturhistoriska analysen i programmen? Finns det en samstämmighet mellan den kulturhistoriska analysen och valet av områden?

Ett särskilt avsnitt ägnas den fotografiska bilden i programmen. Även här står frågor om urval och representation i förgrunden. Programmets bildmaterial består av två huvuddelar. Dels äldre bilder, vanligen från början av 1900-talet, som hämtats från olika bildarkiv, dels nytagna bilder. De senare har tagits av museets fotografer direkt för programmen. Här har följande frågor stått i centrum: Hur har det äldre bildmaterialet valts ut och hur används



det för att gestalta den lokala historien? Vilken funktion tilldelas bilderna i programmen och vilken status får de som källmaterial. Vad innebär den funktionsförändring bilderna genomgår från de ursprungliga motiven för deras tillblivelse till det sena 1900-talets roll som skildrare av "äldre tider"? De nytagna bilderna representerar en museifotograf och därmed ett museums sätt att se på sin samtid. I det specifika sammanhang som programarbetet utgör blir fotografierna selektiva visuella utsagor med ett alldeles särskilt syfte. De formas till medvetet valda, musealiserade utsnitt av verkligheten. Hur går museifotografen tillväga i detta gestaltungsarbete? Hur komponeras museibilden av kommunernas landskap och byggda miljöer? Vad väljs ut och vad väljs bort?

## Planeringsunderlag och lokalhistorisk översikt

Det är ingen tvekan om att ställda bredvid varandra framgår det tydligt att programmen arbetats fram och publicerats av en och samma institution. Denna utseendemässiga samstämmighet var en medveten strävan från läns museet sedan programarbetet övertogs från länsstyrelsen. Men också när det gäller innehållet, texternas inriktning och programmets disposition, följer de alla något av en standardmall. Denna grundstruktur går längre tillbaka i tiden och hade etablerats redan under de år programmen utarbetades på länsstyrelsen. Medan programmets utseende kändes "för tråkigt och byråkratiskt" såg man ingen anledning att gå ifrån den mall som arbetats fram när det gällde innehåll och disposition. I ett avseende har dock även innehållet stegvis förändrats sedan museet övertog programarbetet. Det gäller språket i programmen. Successivt har språket förenklats och rubriksättningen blivit friare. Programmen har sedan läns museet tog över lämnat en torrare utrednings- och kanslisliviska till förmån för en friare och enklare prosa. Till en del är detta ett resultat av ambitionen att nå större läsargrupper, men speglar i högre grad en allmän samhällsutveckling där de offentliga institutionerna uppmanats att förenkla sitt språk.

Den stora satsningen som läns museet genomförde gällde alltså programmets utformning, i första hand layoutmässigt men i någon mån också språkligt. Förändringen av programmets utseende var en medveten åtgärd för att öka spridningen och nå nya grupper av läsare. I första hand hade man den "intresserade allmänheten" för ögonen och genom åren betonas allt tydligare hur en engagerad allmänhet är den viktigaste förutsättningen för en framgångsrik kulturmiljövård. Funktionen som planeringsunderlag tonas också ned i de senare programmen. I inledningen till programmet för Upplands-Bro framhålls att "Syftet med rapporten är i första hand att väcka intresse hos allmänheten för de många värdefulla kulturmiljöerna i Upplands-Bro" och i meningen efter, närmast som en bieffekt: "Programmet blir också ett viktigt underlag för den kommunala planeringen".<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 9

Men denna viktiga utveckling som programmen genomgick sedan arbetet övertagits av läns museet diskuterades eller utvärderades aldrig inom museet som helhet. Trots att programarbetet var en betydelsefull del av museets samlade verksamhet verkar det som om det bedrevs ganska isolerat i förhållande till läns museets arbete i övrigt.<sup>1</sup>

Dispositionen innebar att texten fördelades på två huvudavsnitt som föregicks av en inledning där författarna kortfattat redogjorde för hur arbetet genomförts och vilka källor framställningen bygger på. Även om den historiska översikten och områdesavgränsningarna följer en tydlig mall är inledningsavsnittet det mest standardiserade. I inledningen finner vi i nästan samtliga program underrubrikerna "Arbetsmetod och underlagsmaterial" samt "Kulturhistoriskt värdefulla områden". Under dessa rubriker presenteras kortfattat den metod som programarbetet vilar på; den kulturhistoriska analysen. I det följande skall vi närmare diskutera vad denna analys innebär utifrån programmens inledningsavsnitt. Skälet till detta är att den kulturhistoriska analysen är något av en grundbult för hela programarbetet. Det första huvudavsnittet, den historiska översikten, är en sammanfattning av denna analys och områdesavgränsningarna är enligt författarna inte möjliga att genomföra utan den kunskap som följer av den kulturhistoriska analysen.

Vad bygger då till att börja med den kulturhistoriska analysen på för källor? Även här finns en standardformulering. Analysen bygger i huvudsak på: "mindre arkivstudier, litteratur, äldre kartor och de kulturminnesinventeringar som gjorts i kommunen". Vad mindre arkivstudier innebär redovisas inte men i några program har "mindre" strukturer och istället redovisas bara "arkivstudier". I anslutning till denna källredovisning kommenteras ofta kvalitén på inventeringarna, såväl fornminnesinventeringen som olika byggnadsinventeringar. Det är alltså fråga om att berätta den lokala historien främst utifrån en sammanställning av litteratur, kartmaterial och inventeringar. Mer omfattande arkivstudier i syfte att bringa ny kunskap i dagen har inte ansetts rymmas inom programarbetet.

Programmets två huvudroller, som lokalhistorisk översikt och kommunalt planeringsunderlag, har givit ramarna för hur texten disponerats. Ambitionen att förmedla den lokala historien förverkligas i första hand i de inledningsavsnitt som vanligtvis fått rubriker som "Från förhistoria till nutid i Österåker" och "Mälaröarnas historia". Eller, när man vill betona framställningens mera rapsodiska karaktär, "Upplands Väsby historia i korta drag". Det andra huvudavsnittet som rymmer de avgränsade områdena har en enhetligare rubricering. Samtliga program har någon av följande benämningar på detta avsnitt: "Kulturhistoriskt värdefulla områden" eller "Kulturhistoriskt värdefulla miljöer". Under dessa rubriker framträder programmen tydligast i sin roll som planeringsunderlag. De två huvudavsnitten skall emellertid inte ses som separata storheter. I samtliga pro-

---

<sup>1</sup> Samtal med Peter Bratt, läns museet 2003-03-17

gram betonas att den historiska genomgången är en förutsättning för det följande avsnittets avgränsningar. Författarna framhåller i sina inledningar att det är först efter att kommunens historia analyserats från ett helhetsperspektiv som ett tillräckligt kunskapsunderlag föreligger för att genomföra det detaljerade urval av områden som redovisas i det andra huvudavsnittet.

## Kulturhistorisk analys

Ett centralt begrepp i programmets inledningar är "kulturhistorisk analys". Denna sägs vara nödvändig dels för att kunna avgränsa de värdefulla områdena men också för redovisningen av den lokala historien som utgör det första av programmets två huvudavsnitt. Någon närmare beskrivning eller definition av vad den kulturhistoriska analysen innebär redovisas inte och något försök att ringa in begreppet kulturhistoria görs inte heller. Detta är märkligt eftersom den kulturhistoriska analysen enligt författarna ligger till grund för såväl den historiska översikten som avgränsningarna av värdefulla områden, d v s hela programarbetet vilar på denna metod. Överhuvudtaget är den del av inledningen som beskriver inriktning och metodfrågor anmärkningsvärt kort och stereotyp utformat. Oavsett om man betonar funktionen som lokalhistorisk folkbildare eller planeringsunderlag är det en tydlig brist att metodfrågorna inte fått en utförligare redovisning.

När det gäller den kulturhistoriska analysen ges inte mer än en antydning om vad denna innebär och vi tvingas därför till indirekta slutsatser. Den standardformulering som används framhåller att avgränsningarna av kulturhistoriskt värdefulla områden kräver kännedom om kommunens bebyggelseutveckling och därtill kunskaper om vad som finns bevarat av "äldre strukturer och företeelser".<sup>1</sup> För att komma i besittning av denna kunskap om bebyggelseutvecklingen och vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser är det enligt författarna nödvändigt att genomföra en kulturhistorisk analys. En rimlig slutsats blir alltså att den kulturhistoriska analysen åtminstone måste omfatta "äldre strukturer och företeelser". Men om den därtill behöver omfatta något ytterligare får vi inte veta. Om vi dock för ögonblicket accepterar att kulturhistorisk analys omfattar just detta blir vi knappast så mycket klokare. Vad betyder "äldre strukturer och företeelser"? Tyvärr får vi inte dessa begrepp exemplifierade i texten och vi får heller inte veta hur dessa skall vara bevarade för att vara av intresse i detta sammanhang. "Strukturer och företeelser" är vaga begrepp och en diskussion om deras innehåll hade givit texten stadga. Trots vagheten kan man teoretiskt tänka sig två sätt som strukturerna och företeelserna kan

---

<sup>1</sup> Formuleringen återfinns i samtliga program utom i det för Järfälla kommun. Här har metodredovisningen reducerats ytterligare så att det enda som sägs är att en kulturhistorisk analys genomförts för att kunna avgränsa de kulturhistoriskt värdefulla områdena.

vara bevarade på. Det första är som sådana, dvs att de finns kvar som fysiska lämningar. Det andra är att själva lämningarna försvunnit men att olika dokument, t ex arkivhandlingar, kan förmedla kunskap om dessa strukturer och företeelser.

Två av programmen ger en viss vägledning när det gäller strukturernas och företeelsernas karaktär. I såväl Upplands-Bro- som Österåkersprogrammet har författaren formulerat denna nyckelmening så att det är fråga om "vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser i landskapet."<sup>1</sup> Nu kan vi utsluta sådant som bara finns bevarat genom indirekta källor. Utgångspunkten är landskapet med dess fysiska lämningar. Den kulturhistoriska analysen har här ringats in och skall alltså omfatta bebyggelseutveckling, strukturer och företeelser som finns bevarade i landskapet. Men hur hanteras då sådana lämningar som också finns bevarade genom andra typer av källmaterial? Används de sekundära källorna för att komplettera kunskapen om de fysiska lämningarna? Några antydningar om detta får vi inte i inledningarna till programmen. Ett förtydligande om vad den kulturhistoriska analysen innebär får vi emellertid i programmet för Österåker när författaren framhåller att: "Den kulturhistoriska analysen handlar i detta sammanhang främst om att lyfta fram och peka ut funktioner, samband och system i tid och rum."<sup>2</sup> Måhända görs detta genom att bruka ytterligare källor utöver lämningarna själva? Nu får den kulturhistoriska analysen en slags sammanbindande och meningsskapande funktion. Den skall sätta samman elementen i landskapet till funktionella helheter.

Detta förtydligande som formulerats i programmen för Upplands-Bro och Österåker minskar osäkerheten om vad som är huvudsaken i den historiska översikten och vad den kulturhistoriska analysen tar sikte mot. Tyvärr lämnar övriga program oss i sticket om detta och med de stereotypa inledningar som kännetecknar dessa program kan vi knappast dra slutsatsen att de kulturhistoriska analyserna skulle omfatta ytterligare strukturer och företeelser än vad som finns bevarat i landskapet. Något stöd för att så skulle vara fallet kan vi heller inte finna i de historiska översikterna. Det finns ingen principiell skillnad i dessa mellan programmen för Upplands-Bro och Österåker å ena sidan och de övriga å den andra.

Men trots att tydligheten om vad den kulturhistoriska analysen innebär är något större i dessa två program innebär det sätt på vilket den definierats ett påtagligt problem. Det viktigaste syftet med en definition är att skapa klarhet om innebörden av ett ord eller ett begrepp. Inom argumentationsanalysen skiljer man på olika typer av definitioner och vi ska ta hjälp av dessa resonemang i den fortsatta diskussionen. För enkelhetens skull skall vi begränsa oss till två typer av definitioner som kan brukas i detta sammanhang. Den första har vi redan stött på i inledningen till de två programmen. Författaren bestämmer att inom ramarna för detta arbete skall begreppet "kulturhistorisk analys" betyda en ana-

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 9, 1998, s. 10

<sup>2</sup> Prenzlau-Enander 1998, s. 10

lys av "kommunens bebyggelseutveckling och om vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser i landskapet". Den kulturhistoriska analysen betyder också i detta sammanhang att "lyfta fram och peka ut funktioner, samband och system i tid och rum". En definition av detta slag kallas stipulativ eller språkbruksbestämmande och uttrycker en avsikt att använda ett begrepp på ett visst sätt. De krav man brukar ställa på en stipulativ definition är att den skall vara klargörande och fruktbar.

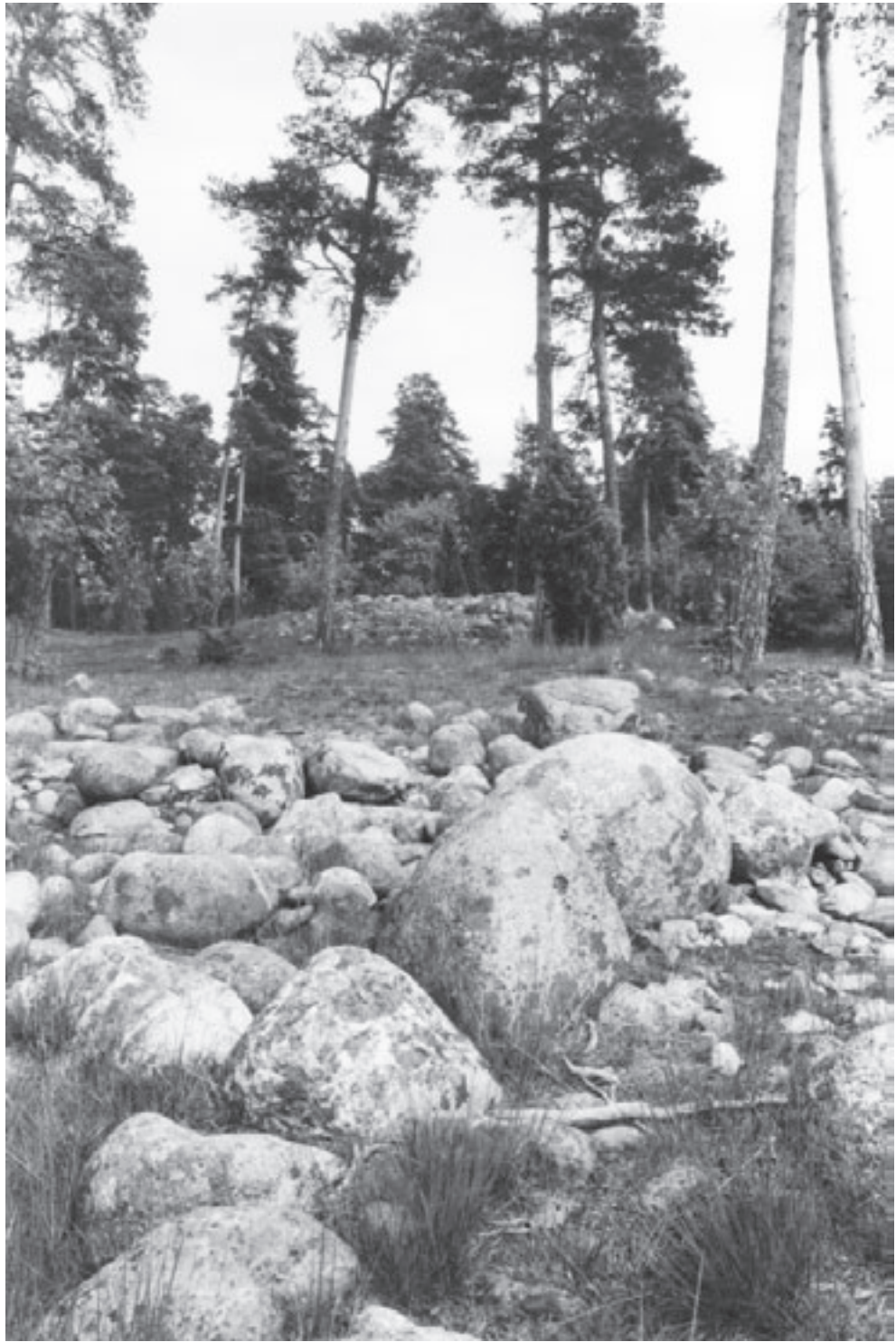
Den andra typen av definition som är användbar är den lexikaliska eller språkbruksbeskrivande. I en sådan definition påstår man att ett begrepp har en specifik betydelse i ett givet språkbruk. Kraven på en lexikalisk definition är att den dels skall vara klargörande men också sann. Det senare kravet innebär att det sätt på vilket jag definierar begreppet i detta sammanhang faktiskt skall överensstämma med vad som är gängse inom de områden där begreppet används. Ett vanligt sätt att definiera lexikaliskt inom humanistiska vetenskaper är att utgå från någon typ av allmän norm, ofta en ordboksdefinition som t ex *Svenska Akademiens ordbok* eller ett stort uppslagsverk som *Nationalencyklopedin*. Men författarna brukar inte nöja sig med att citera ett allmänt verk där definitionerna ofta är ganska vida utan fortsätter vanligtvis och refererar till hur andra auktoriteter inom ämnesområdet definierat begreppet. Efter en sådan genomgång brukar författaren kunna ringa in ett betydelsefält där den egna definitionen också placeras. Men inte alltid. Ibland blir en definition som avviker från den lexikaliska en del av den vetenskapliga diskussionen där författaren hävdar att utifrån sina resultat borde begreppet snarare definieras på ett annat sätt. En stipulativ definition kan då föreslås därför att forskaren anser sig ha goda skäl att låta begreppet få en alternativ betydelse. Är den alternativa definitionen sedan framgångsrik inom forskarsamhället kan den stipulativa definitionen övergå till att bli lexikalisk.<sup>1</sup>

Vad har nu denna utflykt i argumentationsanalysens begreppsvärld med de kommunala kulturmiljöprogrammets inledningar att göra? Låt oss återknyta till vårt påstående att det sätt på vilket den kulturhistoriska analysen definieras i de två programmen för Upplands-Bro och Österåker vällar problem. Det är en utpräglad stipulativ definition som ges när den kulturhistoriska analysen sägs syfta till att ge kunskap om bebyggelseutveckling och vad som finns bevarat av äldre strukturer och företeelser i landskapet samt att den i detta sammanhang främst innebär att "lyfta fram och peka ut funktioner, samband och system i tid och rum". Det främsta problemet är att de begrepp man använder för att

***Djupa historiska rötter är viktigt för den lokala självkänslan. De förhistoriska spåren i landskapet vittnar om människors liv under årtusenden. Särskilt laddade blir platser som handlar om svårtolkad kult i en tid utan skriftliga källor: Det sammansatta fornlämningsområdet Rösaring i Upplands-Bro kommun. Foto Anna Ulfstrand.***

---

<sup>1</sup> Det förda resonemanget om olika typer av definitioner tillhör argumentationsanalysens elementa. En utmärkt introduktion i ämnet är *Konsten att argumentera* av Thomas Anderberg, utgiven på Nya Doxa 1991.



definiera den kulturhistoriska analysen med är så vaga att kravet på att definitionen skall vara klargörande knappast kan sägas vara uppfyllt. Därmed faller också det andra kravet på en stipulativ definition, att den skall vara fruktbar. Vet vi inte vad de begrepp som den kulturhistoriska analysen definieras med betyder kan vi inte bedöma det fruktbara i att låta begreppet få just denna definition.

Istället menar vi att man borde ha gått en annan väg i programmens inledningar. I ambitionen att ringa in betydelsen av den kulturhistoriska analysen hade ett försök till lexikalisk definition av kulturhistoria varit en bättre väg. Eftersom begreppet kulturhistoria i de flesta fall ges en mycket vid definition hade preciseringen av den kulturhistoriska analysen i programmen kunnat innebära att särskilda områden kunnat väljas ut och betonas.

## Århundradenas jämna lunk

Efter denna diskussion om programmens inledande metod- och begreppsredovisningar är det dags att gå vidare till det första huvudavsnittet, den lokalhistoriska översikten. Den vanligaste rubriken på detta avsnitt är "Från förhistoria till nutid" och i de flesta program upptar denna tidsresa från den senaste nedisningen till våra dagar omkring 50 sidor. Det är en likartad historia som berättas under denna rubrik. Naturligtvis varierar den beroende på om det är fråga om en skärgårdskommun som Värmdö eller en inlandskommun som t ex Järfälla. Men det finns en huvudstruktur, en mall för berättelsen som återkommer i program efter program. Det är kontinuitetens historia, den historiska utvecklingen med skilda epoker som pärlor på en tråd.

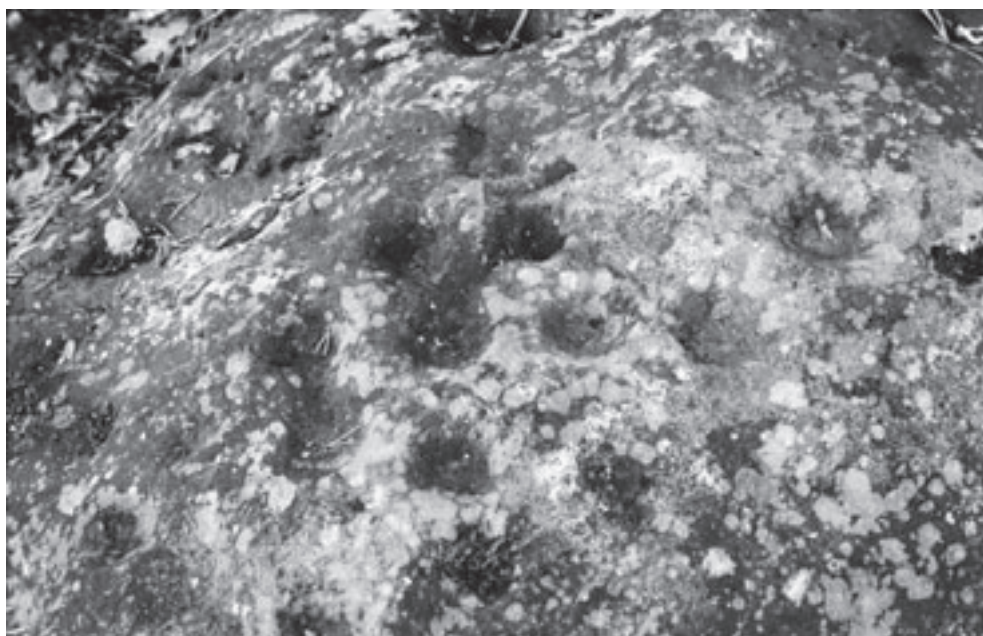
Allt börjar med att landet stiger ur havet efter den senaste nedisningen. Därefter följer forntidens olika perioder. Under rubriker som "Fångstfolk herdar och bönder" eller "Besök av stenåldersjägare" och "De första bofasta" skildras hur landet stiger ur havet och befolkas.<sup>1</sup> För att stärka den historiska kontinuiteten och tydliggöra den moderna kommunens långa historia binds nutid och förhistoria ihop under rubriker som "De första målaröborna" och "Säljägare vid Vissvass" (en by i Tyresö kommun).<sup>2</sup> Här kan vi följa hur kommunens första innevånare tar landet i anspråk och de äldsta boplatserna pekas ut.

Med exempel på lämningar i landskapet och funna föremål tecknas de karakteristiska dragen i de olika förhistoriska perioderna. Bronsålderns rösen, skålgropar och skärvstenshögar formar bilden av en alltmer permanent befolkning vars försörjning vilar på en kombination av jakt, fiske, boskapsskötsel och åkerbruk. En utveckling som äger rum i

---

<sup>1</sup> Källman & Nygren 1991, s. 19 och Prenzlau-Enander 1991, s. 13

<sup>2</sup> Bratt 1989, s. 16, 1994, s. 15



***Att binda samman nu och då är ett knep att ta till när kommunens flera tusen år långa historia skall presenteras i programmen. Bronsålderns skålgropar har varit i bruk långt in i vår egen tid. Skålgropar från Svinninge i Österåkers kommun. Foto Anna Ulfstrand.***

ett betydligt varmare klimat än dagens där boskapen kunde gå ute året om. I författarnas strävan efter kontinuitet påpekas ofta att bronsålderns skålgropar använts långt in i våra dagar och haft en viktig ställning inom folktron. Men osvuret är bäst: "Om traditionen går obruten tillbaka till bronsåldern vet vi inte".<sup>1</sup> I programmet för Österåkers kommun ges t o m ett exempel på en vanlig ramsa som "kloka gummor i Uppland" skulle ha läst: "- Jag smörjer sten för att läka kött och ben".<sup>2</sup> Men några närmare uppgifter om var ramsan kommer ifrån får läsaren inte och några uppteckningar som beskriver bruket av skålgropar i sen tid redovisas inte heller. Här tycks inte den arkivforskning programmen sägs bygga på ha sträckt sig till folkminnessamlingarnas uppteckningsmaterial.

När vi leds in i den sista av de förhistoriska perioderna, järnåldern, förmedlas bilden av hur grunden nu läggs till det bondesamhälle som ägde bestånd fram till 1800-talets industriella genombrott. Den första förändringen som gör oss riktigt hemmastadda är klimatet som vid övergången mellan brons- och järnåldern allt mer börjar likna dagens.

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Ennander 1998, s. 25. Detta kapitel har författats av Jonathan Lindström, vilket framgår av tryckortssidan. Titelsidan anger bara huvudförfattaren med tillägget "med flera".

<sup>2</sup> Ibid., s. 25



Nu måste boskapen stallas under vintern och jordbruket utvecklas till att bli huvudnäring. Människorna blir mer bofasta än tidigare och den bebyggelse som växer fram kan tydligt spåras i dagens landskap. Här, på järnålderns gårdar och gravfält strax intill dagens bostadsområden, berättar programmen, har dagens kommuninnevånare sina rötter. En resa tusen år i tiden kan göras i några få steg. Ta en promenad ut från efterkrigstidens bostadsområde och möt spåren av järnålderns bönder.

För att vi ska kunna orientera oss i landskapet, både i tid och rum, förser oss flertalet program med en språklig kompass. Ortnamnen ger ledtrådar om bebyggelsens ålder. Namnens ändelser lär oss skilja mellan platser av förhistoriskt ursprung och vilka som är av yngre datum.

I flera program har bygdens försvar under järnåldern fått ett eget kapitel. Under rubriker som "Bygdens försvar och organisation" eller "Fornborgar och vårdkasar" berättas om hur försvaret organiserades i ofredstider. Vi får ofta en fullständig redovisning av de fornborgar som idag finns inom kommungränserna samtidigt som författarna understryker att många frågor ännu återstår att besvara när det gäller borgarnas roll i järnålderssamhället. Bilden av borgarna som ingående i ett övergripande försvarssystem tecknas där vårdkasarna utgjorde dåtidens signalsystem. På höga berg, inom synhåll från en vårdkase till en annan, tändes eldarna som varnade om annalkande fara. Här är det lätt att för sin inre syn följa dramatiken när objudna gäster närmade sig och hotade hembygden för järnålderns kommuninnevånare.

Ett viktigt spår av människorna vid övergången från järnåldern till medeltiden är runstenarna. Programmen har ofta ett särskilt avsnitt om dessa vittnesbörd som låter oss ana konturerna av människor av kött och blod. Men dessa äldsta skriftliga källor ger ibland också andra ledtrådar än uppgifter om namngivna personer. Det kan handla om administrativa förhållanden, kommunikationer och jordägande. För det mesta upplyser programmen oss exakt om hur många runstenar som är kända inom kommunens gränser. Kontinuitetsperspektivet firar särskilda triumfer och banden mellan då och nu blir extra starka när ett platsnamn som fortfarande är i bruk får sitt första skriftliga belägg på någon runsten.

Men runstenarnas tid var också tiden för en ny religion, kristendomen. Även om programmens historiska översikt följer något av en standardmall så varierar de förvånansvärt mycket i beskrivningarna av kristnandet och dess konsekvenser. I vissa program nämns denna omvälvande process knappast alls.<sup>1</sup> I andra behandlas kristendomens insteg förhållandevis utförligt, ofta under en egen rubrik som t ex "Runor och mission" och "Ål-

---

<sup>1</sup> I programmet för Nacka nämns kristnandet överhuvudtaget inte och i Lidingöprogrammet nämns det kortfattat i samband med en uppskattning av befolkningens storlek under 1000-talet samt när öns två runristningar beskrivs.



***Kulturmiljöprogrammets kulturhistoriska översikter vilar på de bevarade spåren i landskapet. Antalet lämningar tycks stå i direkt proportion till berättelsens omfattning. Upplands Väsby kommun har flera bevarade medeltidskyrkor och därför blir berättelsen om kristnandets konsekvenser för människorna under tidig medeltid ovanligt detaljrik. Triumfkrucifix i Eds kyrka, Upplands Väsby kommun. Foto Ingvar Lundkvist.***

derdomliga grästenskyrkor”.<sup>1</sup> Den närmaste förklaringen till dessa påtagliga skillnader hänger samman med vad som finns bevarat. Ju fler fysiska spår inom kommunens nuvarande gränser ju mer omfattande skildring av hur kristendomen stegvis ökade i betydelse under 1000-talet. Men de viktigaste spåren, de bevarade stenkyrkorna, är inga samtida vittnen utan tillkom vanligtvis något århundrade senare. Runstenarna däremot är sam-

<sup>1</sup> Bratt 1994, s. 33ff, Prenzlau-Enander 1991, s. 30ff

tida med missionstiden. Knyter vi an till diskussionen om den kulturhistoriska analysen i förra avsnittet och frågan om vad som egentligen är utgångspunkten för denna analys kan vi med kristnandet som exempel se hur det i samtliga program är spåren i landskapet som utgör grunden för hur den lokala historien berättas. Få spår kortfattad berättelse, många spår omfattande berättelse tycks den enkla formeln lyda. Men landskapets lämningar behöver alltså inte vara samtida vittnen till den berättelse som tillåts ta plats i den historiska översikten. Ibland räcker det med att samtidigheten slår på några hundra år när, med huvudregeln att ju längre fram i tiden vi kommer ju mindre blir den tidsmässiga toleransen för vad som betraktas som samtida. Men detta förhållande innebär ändå inte att det enbart är de fysiska spårens historia som berättas i dessa översikter. Ibland kan t ex en bevarad byggnad, även om den inte var samtida med den företeelse som skildras, tas som utgångspunkt för en vidare skildring av människors levnadsförhållanden. Ett exempel på detta är hur de medeltida sockenkyrkorna i Upplands Väsby kommun bildar utgångspunkt för berättelsen om vad kristendomen innebar för människorna. Här får vi veta att för människorna innebar övergången till kristendomen "inte bara en ny religion. Den medförde också delaktighet i den kontinentala kulturen, påtagligast manifesterat i det latinska skriftspråket. Synen på individen och samhället förändrades, vilket förmärktes i nya lagregler".<sup>1</sup>

Ibland blir dock bristen på samtidighet för påtaglig. Inom dagens kommungränser i Lidingö och Nacka saknas medeltida kyrkor och då väljer författarna att inte berätta om den omvälvande process som kristendomens allt större inflytande under missionstiden innebar. Även om man i dessa program inte angivit att det är vad som "finns bevarat av äldre strukturer och företeelser i landskapet" så är det uppenbart att det är den historia som kan knytas till landskapets lämningar som berättas också i dessa program.

Skildringen av medeltiden följer två huvudlinjer. För det första hur vi under medeltiden kan se konturerna av en administrativ indelning. Med kyrkobyggandet följde en indelning i socknar medan hundare, härad och skeppslag var den världsliga maktens redskap för övervakning och kontroll. Gränserna för dagens kommun tas som utgångspunkt också för denna beskrivning och vi får följa hur kommunen i äldre tid tillhört olika administrativa enheter, hur gränser ändrats och benämningar skiftat. Medeltidens administrativa indelning pekar också mot en statsmakt där järnålderns hövdingasamhälle nu ersätts av en central kungamakt. Anletsdragen på överhetens representanter blir nu tydligare när vi för första gången lär känna namnen på några av de dominerande jordägarna och på kyrkans makthavare. I de sparsamma skriftliga källorna kan vi följa hur jorden byter ägare, genom köp och donationer. Under medeltiden förstärks även den sociala skiktningen inom bondeklassen framhålls det t ex i programmet för Järfälla kommun.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Bratt m fl 1988, s. 27

<sup>2</sup> Källman & Nygren 1991, s. 32

Den andra huvudlinjen handlar om bebyggelsen och i huvuddelen av programmen beskrivs hur antalet människor och gårdar ökar. Expansionen skedde dels i redan bebyggda områden där ensamgårdar blev byar, dels togs nya, tidigare obebodda områden i anspråk. Programmen ger sammantaget en bild av hur den jordbrukande befolkningen sakta men säkert ökade under loppet av medeltiden. Allt under den kontinuitetens formel som innebär en stegvis utveckling i jämn lunk. Tvärare kast i denna gåsmarsch, som digerdöden och senmedeltidens agrarkris, rymmes inte i denna kontinuitetens historiesyn och lyser därför med sin frånvaro i samtliga program. Bebyggelseutvecklingen, i synnerhet under senmedeltiden är, med hänvisning till det magra källmaterialet, ofta översiktligt beskriven och fungerar närmast som en transportsträcka fram till 1500- och 1600-talen när källmaterialet erbjuder grund för säkrare påståenden. Men ibland blir ändå bilden lite fylligare. Trots osäkerheten om bebyggelsens utveckling under medeltiden görs ofta försök att bestämma vilka gårdar och byar som tillkommit under denna period. Emellanåt gör författarna punktvisa nedslag i bebyggelseutvecklingen och framhåller någon enstaka byggnad som särskilt betydelsefull, ofta någon borg eller annan stormansbyggnad. När de fåtaliga skriftliga källorna berättar om riktigt dramatiska händelser får dessa naturligtvis ta plats. Erikskrönikans redogörelse i samband med Håtunaleken får ett eget kapitel i programmet för Upplands-Bro och programförfattaren släpper lös krönikans berättelse och låter oss ta del också av Nyköpings gästabud.<sup>1</sup>

Med det rikare källmaterialet under 1500- och 1600-talen blir skildringen nu fylligare och mer detaljerad. Favoritkällan från 1500-talet är Gustav Vasas jordeböcker som för första gången ger förhållandevis detaljerade uppgifter om bebyggelsens utbredning. Uppräkningar av gårdar och byar vid denna tid finns med i nästan alla program. Under det följande århundradet, 1600-talet, fortsätter författarna att berätta kommunens historia med bebyggelsen som röd tråd. Nu är det säterigrundandets tid och adelns jordinnehav ökar kraftigt. Förklaringarna söks i den svenska stormaktens framväxt och hur staten betalade adeln med jordförlänningar som ersättning för insatserna i fälttågen på kontinenten. Men den växande statsförvaltningens behov av tjänstemän som förklaring framhålls också varför koncentrationen av säterier blev särskilt stor kring rikets huvudstad.

Trots det rikare källmaterialet är den historia som berättas märkligt fri från människor. Hur det ökade adliga jordinnehavet påverkade böndernas levnadsförhållanden är det nästan alldeles tyst om. Mycket lite sägs också om hur de ständigt pågående krigen med dess många utskrivningar påverkade befolkningen liksom skatter och andra pålagor. Förklaringen till detta finner vi i författarnas val att skriva de fysiska spårens historia. Ett vägval där man uppenbarligen anser sig kunna gå förbi de sociala aspekterna på de förändrade maktförhållandena som följde av säteribildningen. Författarnas historiesyn i detta avseende kommer till tydligt uttryck t ex i programmet för Upplands Väsby kommun där

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 34f

avsnittet om "Herrgårdar och dagsverkstorp" inleds med konstaterandet att: "Säteribildningen under 1600-talet påverkade mer själva bebyggelsen än bygden i övrigt".<sup>1</sup>

Avsaknaden av människor i denna fas av den historiska översikten, liksom under senare perioder, blir problematisk med hänvisning till vad författarna skrivit i programmets inledningar. Här anges i samtliga program att en "kulturhistorisk analys" genomförts som redovisas sammanfattat i den historiska översikten. Nu måste vi alltså lyfta fram begreppet "kulturhistorisk analys" igen. Utan att gå vilse i en definitionsexercis av begreppet kulturhistoria vill vi påstå att det knappast råder någon tvekan om att begreppet kulturhistoria har en tydlig inriktning mot levnadsförhållanden, såväl andligt som materiellt, för breda lager av befolkningen, ofta med en tydlig inriktning mot förhållanden i ett vardagligt perspektiv.<sup>2</sup> Med den ensidiga inriktning mot förhållanden som rör bebyggelse och byggnader i programmets avsnitt om 1600-talet menar vi att det snarare är fråga om bebyggelse-, byggnads- eller arkitekturhistoriska analyser av 1600-talets utveckling än kulturhistoriska.

Men i rättvisans namn skall sägas att alldeles tyst om sociala förhållanden är det inte. I några program beskrivs hur 1600-talets säterier löste sitt arbetskraftsbehov genom att anlägga frälse- eller dagsverkstorp och det är under denna tid som torparklassen träder in på historiens scen.<sup>3</sup> I vissa kommuner där ett litet antal stora gods haft en central maktposition får vi en betydligt utförligare redogörelse för just dessa gods med redovisning av ägarlängder och detaljerade skildringar av hur bebyggelsen, och inte minst godsens huvudbyggnader, förändrats. Tydligaste exemplet är Tyresögodset som fått nio sidor text och bild inklusive godsets medeltida föregångare.<sup>4</sup>

Fram t o m 1600-talet följer den historiska översikten i allmänhet den gängse indelningen av förhistorien och historisk tid. Redogörelserna går stadigt från längre till allt kortare tidsperioder. Förhistorien betas av via de traditionella indelningarna i sten-, brons- och järnålder. När så behövs med preciseringar till äldre och yngre för respektive period. Den första historiska perioden, medeltiden, behandlas också sammanhållet liksom de följande två århundradena 1500- och 1600-talen. I översikterna så här långt är det alltså själva tidsepoken som sådan som utgör ramen för hur innehållet disponeras. Man fyller s a s det på förhand givna ramverket med ett innehåll. Efter 1600-talet får programmets historiska översikter en mindre bunden form.

---

<sup>1</sup> Bratt m fl 1988, s. 39

<sup>2</sup> Antalet hänvisningar till verk som diskuterar begreppet kulturhistoria hade kunnat göras mycket lång men vi vill som ett exempel hänvisa till Janken Myrdals diskussion i *Rignr* 4 1999, sid 239, där han i en debattartikel resonerar kring olika aspekter på innehållet i begreppet kulturhistoria.

<sup>3</sup> Bratt 1994, s. 55, Prenzlau-Enander, s. 43

<sup>4</sup> Bratt 1989, s. 25ff



***1800-talets bilder av slott och herresäten ger ofta en känsla av pastoral idyll och upphöjt lugn där det fysiska arbetet lyser med sin frånvaro. Hur påverkar denna bildgenre nutida betraktarens uppfattning om 1800-talets herrgårdsliv? Lennartsnäs i Upplands-Bro kommun ur verket Upplands herrgårdar från 1881.***

Något av en standardrubrik som inleder de mer tematiskt inriktade skildringarna av de senaste århundradena är "Herrgårdar och statare". Här gör författarna ett bredare tids-svep och berättar om godsens behov av arbetskraft och hur den naturaavlönade lantarbetarklass, statarna, som främst hör 1800-talet och det tidiga 1900-talet till växte fram. Några tar ansats så långt tillbaka som i järnåldern, men huvudsakligen handlar dessa kapitel om godsens utveckling under 1700- och 1800-talen. Med förändringarna på de stora godsen som inledning följer i de flesta programmen en bredare skildring av de näringar som dominerat kommunen de senaste århundradena. Här är författarna i allmänhet mindre bundna vid att århundrade för århundrade redogöra för utvecklingen. Flera av programmen har en övergripande rubrik för denna del som med variationer brukar kallas "Bygd, folk och näringar i äldre tid".<sup>1</sup> Fortfarande med bebyggelsen som raster beskrivs hur människorna bott och försörjt sig under de senaste århundradena. Men i dessa beskrivningar kommer vi i några program människorna lite närmare in på livet. Författarna är här friare i sin skildring och låter vardagens liv och arbete tona fram.

---

<sup>1</sup> Se t ex Källman & Nygren 1991, s. 29

Men trots dessa glimtar ur människors vardag är det märkligt att författarna inte utnyttjat det omfattande källmaterial som belyser arbetsförhållandena inom såväl jordbruk som industri från slutet av 1800-talet och under 1900-talet, som finns i tryckta skildringar och i de offentliga arkiven.

Flera program håller sig dock mera strikt till den traditionella linjen även när det gäller de senaste århundradena med byar och gårdar som berättelsens stomme. Här får vi detaljerade redogörelser t ex för hur laga skiftet förändrade bebyggelsemönstret. Däremot lyser för det mesta konsekvenserna för människorna på en vardaglig nivå av denna omfattande förändring med sin frånvaro. Det komplicerade spelet kring laga skiftet finns åtkomligt i olika typer av arkivmateriel, inte minst sockenstämmornas protokoll, ett material som borde ha utnyttjats i större utsträckning av författarna för att ge konkreta beskrivningar.<sup>1</sup>

Men i dessa redogörelser för de senaste århundradenas förändringar ser vi också den tydligaste variationen beroende på var kommunen är belägen. Programmen för t ex Värmdö och Österåkers kommuner får en tydlig skärgårdsprofil genom förhållandevis detaljerade skildringar av skärgårdsböndernas sammansatta ekonomi. Vi får också stifta bekantskap med särskilda yrkeskategorier typiska för skärgården som t ex lotsar och tulltjänstemän. På motsvarande sätt mejslas en kommunal särart ut näringsmässigt på Mäläröarna under rubriken "Med Mäläröarnas lera, sten och grus byggs huvudstaden".<sup>2</sup> Dessa försök att med avstamp i den lokala historien profilera kommunerna brukar tack-samt utnyttjas i de förord som inleder programmen. Dessa är vanligen undertecknade av någon ansvarig politiker i kommunen och läns museistiftelsens ordförande och texten formar sig till en lovsång till den egna kommunen där dess särart, rika historia och vikten av bevarande framhålls.

Programmen har också en tämligen omfattande redogörelse för kommunikationerna före industrialismens tid. Samtliga program beskriver ju kommuner i huvudstadens närhet som ur olika aspekter på människors försörjning varit beroende av handelsmässigt utbyte med Stockholm. Flera kommuner har också varit viktiga rekreatiomsområden för huvudstadens innevånare. Men de kringliggande kommunerna har dessutom utgjort transitområden för långväga resande till och från Stockholm. Sjöleder, broar och landsvägar utgör därför kapitelrubriker som återkommer i nästan alla program. Också kommunikationernas utveckling används ofta som stöd för den kontinuerliga utvecklingens historiesyn. Författarna betonar den stegvisa förändringen och för att tydliggöra denna process knyter de samman nu och då och frammanar en bild av hur allt hänger samman och hur

---

<sup>1</sup> Spelet kring, och konsekvenserna av laga skiftet finns också ofta beskrivet i olika typer av lokalhistorisk litteratur. Möjligheterna att ge vardagsnära skildringar av denna process visar en av programförfattarna, Rolf Källman, i sin studie av laga skiftets genomförande i Sorunda socken.

<sup>2</sup> Bratt 1994, s. 68



*Den fotografiska bilden tas ofta till hjälp för att beskriva det sena 1800-talets resande. I ett län rikt på vattenvägar blir ångbåtar och ångbåtsbryggor något av ett favoritmotiv. Bilden är tagen vid Gamla Stan någon gång under mellankrigstiden. Stockholms stadsmuseum.*

historiens olika företeelser står i ett ömsesidigt beroendeförhållande till varandra. Ett talande exempel på detta är beskrivningen av vägnätets utveckling i Upplands Väsby under rubriken "Hälväg, landsväg, motorväg".<sup>1</sup>

Skärgårdskommunernas särskilda förutsättningar kommunikationsmässigt behandlas också. Farledernas sträckningar under olika tider, befolkningens handelsresor till huvudstaden och ångbåtarnas transporter av välbärgade Stockholmsborgare till sommarställen under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början får också utrymme i programmen. Men även dessa skildringar är märkvärdigt avskalade på människor. I detalj beskrivs ofta hur skjutsväsendet reglerades genom olika förordningar och vilka gästgiverier som låg utmed en viss vägsträcka. När det gäller förhållandena i skärgården levereras exakta sifferuppgifter i Värmdöprogrammet som omtalar att år 1888 trafikerades i hela Stockholms skärgård 222 bryggor och antalet sommargäster uppskattades

---

<sup>1</sup> Bratt m fl 1988, s. 45ff



till 7000.<sup>1</sup> Men själva resandet, vad det innebar och hur det skilde sig mellan olika samhällsklasser är det mestadels tyst om.

Brist på källor kan knappast vara orsaken. Åtminstone sedan 1600-talet äger vi rese-skildringar som kunnat utnyttjas och när det gäller förhållandena i skärgården finns såväl tryckta källor som uppteckningmaterial som kunnat ge beskrivningar av skärgårds-befolkningens och sommargästernas resande under de senaste århundradena. Liksom när det gällde arbetsskildringar har ofta den fotografiska bilden använts som en slags ersättning för verbala beskrivningar och ångbåtsbryggor med vita skärgårdsbåtar där människor och hästskjutsar väntar på bryggan används i flera program. Även järnvägarna uppmärksammas i programmen. I de kommuner som har järnvägar inom sina gränser får vi ofta i ett särskilt kapitel följa utbyggnaden i slutet av 1800-talet och vad den betydde för etableringen av olika tätorter. Men liksom för övriga färdstätt tiger programmen för det mesta om vad resandet med detta industrialismens färdmedel innebar för människorna i deras vardag.

Industrialismens genombrott ges vanligen ett stort utrymme i programmen. Industrier-nas etablering blir portaler mot vår egen tid och vi får för det mesta detaljerade skildringar med årtal för de olika fabrikenas grundande och namn på de ledande industri-idkarna. Men som vi tidigare påpekat saknar dessa redogörelser beskrivningar av det industriella arbetet, även på orter där stora företag helt dominerade arbetsmarknaden. Ett talande exempel är Järfällaprogrammet som under rubriken "Industrier och arbetare" behandlar kommunens viktigaste industri, Bolinders. Företagets dominerande ställning till trots får vi inte någon skildring som belyser industriarbetets innehåll och betydelse för de många kommuninnevånare som hade sin utkomst av fabriken. Istället får också här de äldre fotografierna spela rollen av vardagslivets skildrare. Bilder av uppställda arbetare framför fabriken eller, i bästa fall, en fabriksinteriör med arbetande människor blir metoden att lyfta fram själva arbetet. I beskrivningen av industrialismens genombrott avviker också vissa program från den kontinuitetens lunk som i övrigt präglar de historiska översikterna. I några program beskrivs hur industrialismen innebar en dramatisk förändring av människors livsvillkor. Under rubriken "En ny tid" berättas att inte ens bland skärgårdens befolkning i Värmdö kommun "lämnade industrialismens samhälle någon oberörd".<sup>2</sup> Men huvudlinjen är annars att även en sådan företeelse som det

***Trots att arbetsskildringar från början av 1900-talet finns i våra arkiv förekommer de inte i programmens kulturhistoriska översikter. Istället används den fotografiska bilden för att skildra arbetet inom olika näringar: Upp till Toresta herrgård i Upplands-Bro, foto i Kulturkansliet i Upplands-Bro. Ned till Stenhamra på Svartsjölandet i Ekerö kommun, foto i Stockholms stadsmuseum.***

---

<sup>1</sup> Källman 1987, s. 58

<sup>2</sup> Ibid., s. 56



industriella produktionssättet behandlas som ännu ett steg på den jämna utvecklingens väg som historien utgör och dessa författare är noga med att peka ut de djupa rötter som de nya industrierna hade i äldre tillverkningsformer och betonar återigen kontinuitet snarare än omvälvning. I t ex Tyresöprogrammet understryks kommunens månghundraåriga industritraditioner med början redan under medeltiden.

Det förra seklets, 1900-talet, historia formas i programmen till en berättelse om hur den moderna kommunen växer fram. Återigen är siktet inställt på den fysiska miljön och vi får följa hur nya arbetsplatser och bostadsområden etableras och hur dagens centralorter skapas. Traditionen att skildra kommunikationerna gäller också för 1900-talet och nu får vi stifta bekantskap med kollektivtrafikens utveckling och följa massbilismens ingrepp i landskapet. Men 1900-talets landskap är också rekreationens landskap. Även om välbärgade borgare redan under 1800-talet flyttade ut till sina sommarvillor är det under 1900-talet som några veckors ledighet från arbetet blir en rättighet för alla. Programmen berättar om sport- och sommarstugornas intåg i landskapet. Som avslutning på denna resa genom årtusendena landar resenären i samtidens kommun och i de avslutande kapitlen beskrivs efterkrigstidens bebyggelseexpansion och hur dagens tätorter och kommuncentra placeras i landskapet i enlighet med samtidens storskaliga planering. Nu blir plötsligt tidsperspektivet kort och under rubriker som "Upplands-Bro kommuns knappa 40 år" och "Förortskommunen Upplands Väsby formas" berättas om omvälvande förändringar under den senare delen av 1900-talet.<sup>1</sup>

Också 1900-talets historia är ensidigt inriktad mot de förändringar den fysiska miljön genomgått och årtal och befolkningssiffror levereras i strid ström. Samtiden blir i programmen kulmen på en utveckling som inleddes med industrialismen och avslutas med våra dagars storskaliga landskapsomvandling. Men för 1900-talets kommuninnevånare har förändringarna varit av mer genomgripande art än enbart landskapets förändring. Århundradet har sett den kanske mest genomgripande förändringen av människors levnadsvillkor sedan stenålderns människor började bruka jorden, också i det lokalhistoriska perspektivet. Arbetets innehåll och karaktär har förändrats dramatiskt under detta århundrade. Från det klassiska industriarbetet via välfärdsstatens offentliga sektor till det postindustriella samhällets service- och kunskapsinriktade arbetsmarknad. Med välfärdsstatens utbyggnad tog också kvinnorna steget ut på arbetsmarknaden något som i grunden förändrade familjens villkor.

Listan kan göras lång på genomgripande förändringar under 1900-talet men inget av detta syns i dessa lokalhistoriska översikter. Det hade varit av stort intresse att få dessa genomgripande samhällsförändringar belysta ur ett lokalhistoriskt perspektiv där generella beskrivningar kan brytas ned till konkreta förhållanden som låter enskilda männis-

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 58, Bratt m fl 1988, s. 58

kor träda fram och ge blodfyllda exempel på förändringsmönster som oftast beskrivs ur ett fågelperspektiv.

Ett märkligt förhållande i skildringarna av de moderna kommunernas framväxt är dessutom att kommunerna själva, som organisatorisk form för maktutövning och förvaltning i det lokala samhällslivet, glömts bort. Trots att programmen i första hand har karaktären av kommunala historiker där administrativa förhållanden under tidigare århundraden ägnas jämförelsevis stort intresse så finns knappast något om den kommunala utvecklingen under de 140 år som kommuner existerat som den lokala formen för gemensamma beslut.

Här finns en lång rad frågor och perspektiv som är av intresse från lokalhistoriska utgångspunkter. Vad innebar det för människorna när sockenstämman ersattes av kommunalstämman under 1860-talet? Hur påverkades de kommunala beslutsprocesserna av de stegvisa förändringarna på vägen mot allmän rösträtt? Vad har det betytt för människors inflytande när de gamla landskommunerna successivt under 1900-talet omformades till dagens storkommuner? Hur ser den utveckling ut där kommunernas verksamhet blev en påtaglig del av välfärdsstatens utbyggnad och där kommunen idag ofta är en av de största arbetsgivarna? Denna uppräkningslista gör på inget sätt anspråk på att vara fullständig och vi menar heller inte att samtliga dessa frågor borde belysas i varje program. Istället antyder de en inriktning som hade varit av intresse i samband med den beskrivning av kommunen som centrum för lokal maktutövning som vi menar att programmen borde innehålla.

## Avgränsningar och utpekanden

Efter denna resa från stenåldern till vår egen tid, som läsaren bjuds i samtliga program, där syftet är att översiktligt teckna de förutsättningar som format dagens kommun följer programmets andra huvudavsnitt. Nu är det dags att redovisa vilka delar av dagens kommun som valts ut och avgränsats som "kulturhistoriskt värdefulla". Även här följer programmen ett tillvägagångssätt som utarbetades redan under perioden då länsstyrelsen svarade för programarbetet. Metoden innebar att man med den kulturhistoriska analysens resultat som utgångspunkt valde ut och avgränsade områden som gavs etiketten "kulturhistoriskt värdefulla". Denna status uppnådde sådana områden som genom sitt innehåll speglade viktiga drag i kommunens utveckling. Härigenom får de olika områdena funktionen av pusselbitar i en lokalhistorisk utvecklingsberättelse. Var för sig bidrar de med viktig information om olika skeden och företeelser i den lokala historien samtidigt som de tillsammans beskriver historiens gång ur ett helhetsperspektiv. Två benämningar på detta avsnitt förekommer i programmen: "kulturhistoriskt värdefulla områden" och "kulturhistoriskt värdefulla miljöer". Det är således sammanhängande miljöer

som står i centrum och författarna påpekar inledningsvis att det inte är fråga om att redovisa samtliga kulturminnen. Samtidigt som man gör denna avgränsning framhålls också att de områden som valts ut är resultatet av en "sektorsredovisning". Programmets utvalda områden är alltså en partsinlaga. Här redovisar kulturmiljövården sina intressen och programmen beskriver, i den bästa av världar, vad som bör bevaras. Områdena har "avgränsats helt utifrån sitt kulturhistoriska innehåll utan hänsyn taget till andra samhällssektors intressen eller förutsättningarna för ett eventuellt bevarande".<sup>1</sup> Denna formulering, som i detta fall citerats ur Järfällaprogrammet, återfinns med små variationer i samtliga program. Därmed har kulturmiljövården redovisat sin syn och när programmet överlämnats till kommunen så är det "kommunens ansvar att i ett fortsatt arbete ta ställning till detta urval och besluta sig för vilka områden som skall bevaras för framtiden och hur detta skall ske".<sup>2</sup> Även detta citat är en standardformulering som ingår i programmets inledning.

De utpekade områdena har avgränsats i två steg. Till att börja med de sk helhetsmiljöerna. Någon fastslagen definition av dessa finns inte men däremot en standardformulering om vad helhetsmiljöerna skall innehålla. Som exempel väljer vi programmet för Lidingö där det sägs att: "Områden som har en för kommunen värdefull kulturhistorisk struktur i behåll kallas för *helhetsmiljöer*".<sup>3</sup> Vad formuleringen "värdefull kulturhistorisk struktur" innebär förklaras inte i något av programmen och den stora variationen när det gäller helhetsmiljöernas innehåll i de undersökta programmen leder snarast till slutsatsen att värdefull kulturhistorisk struktur kan vara vad som helst som läns museet valt att förse med denna etikett.

Det andra steget innebar att man i den avgränsade helhetsmiljön skiljde ut delområden, sk närmiljöer. Men denna ordning gäller inte generellt utan det förekommer ofta att programmen innehåller närmiljöer som inte ingår i någon helhetsmiljö. När det gäller närmiljöerna förekommer för första och enda gången i programmets inledningar en fastslagen definition. Samtliga program, utom de tre för Järfälla, Upplands Bro och Österåker som saknar redovisning av närmiljöer, innehåller en definition av detta begrepp. Ytterligare ett, Lidingö, saknar denna definition, trots att programmet innehåller en redovisning i helhetsmiljöer och närmiljöer. Definitionen av närmiljö formuleras på följande sätt: "områden som särskilt ingående belyser viktiga delar av kommunens histo-

---

<sup>1</sup> Källman & Nygren 1991, s. 9

<sup>2</sup> Bratt 1989, s. 10

<sup>3</sup> Hedenblad & Hammarlund-Larsson 1990, s. 9. Metoden att avgränsa miljöerna i de två stegen finns redovisade i inledningen av programmen enligt en standardformulering med små variationer. I tre av de undersökta programmen, de för Järfälla, Upplands-Bro och Österåkers kommuner, har en uppdelning i helhetsmiljöer och närmiljöer slopats och istället redovisas endast en kategori kallad "kulturhistoriskt värdefulla områden" respektive "kulturhistoriskt värdefulla miljöer". Men denna förenkling har inte drivits fullt ut utan inom några av de avgränsade miljöerna har sedan enstaka objekt numrerats på kartorna och beskrivits i den text som skildrar respektive område.

ria”. Därtill kommer programmet för Tyresö som har en annan definition av närmiljöer: “områden som särskilt ingående belyser kommunens historia”. Skillnaden är som synes att den första definitionen är snävare och i dessa program räcker det med att ett område ingående belyser viktiga delar av kommunens historia för att det skall kunna hänföras till kategorin närmiljö. I Tyresö är kravet mer omfattande. Här räcker det inte med viktiga delar av kommunens historia utan närmiljön skall ingående belysa kommunens historia som helhet. Varför Tyresöprogrammet valt en vidare definition kommenteras inte i texten. Något påtagligt resultat av denna vidare definition när det gäller närmiljöernas innehåll i Tyresö går emellertid inte att spåra. Vid en jämförelse med de övriga programmens närmiljöer framträder inte några tydliga skillnader.

Det är också värt att notera att medan det i alla andra sammanhang i dessa inledningar talas om kulturhistoria, även om begreppet inte diskuteras närmare, så används detta inte i definitionen av närmiljöer utan här förekommer endast “historia”. Problemet blir särskilt tydligt om vi tittar på hur den beskrivningen av begreppet närmiljö är formulerad som sedan leder fram till den citerade definitionen. Som exempel väljer vi vad som sägs i inledningen till programmet för Värmdö kommun: ”Ur helhetsmiljöerna har i det andra steget områden urskiljts som av olika anledningar mer i detalj kan förmedla kunskap om kommunens kulturhistoria, genom att de t ex har särskilda pedagogiska värden eller större vetenskapligt intresse. Dessa områden kallas närmiljöer med definitionen ‘områden som särskilt ingående belyser viktiga delar av kommunens historia’”.<sup>1</sup> Denna användning av begreppet kulturhistoria i beskrivningen som föregår definitionen och därefter begreppet historia i själva definitionen är förbryllande och tyvärr lämnas läsaren i sticket eftersom något resonemang om avsikten bakom detta inte förs.

Utöver kategorierna helhetsmiljöer och närmiljöer finns också i flera program en förteckning över ”särskilt värdefulla kulturminnen”. Här återfinns i första hand fornlämningar och byggnader som inte ingår i någon avgränsad miljö men som ändå ansetts värda att pekas ut och beskrivas.

I de avsnitt av programmen som upptas av de avgränsade miljöerna och enstaka kulturminnena har kartredovisningen en nyckelroll. Till varje miljö som valts ut hör ett kartutsnitt på vilket den aktuella miljön är inritad. Gränserna för helhetsmiljöerna har vanligen markerats med rött och de ingående närmiljöerna skrafferats i en ljusare röd nyans. Miljöer och enstaka objekt har markerats med röda siffror. De på kartorna utsatta miljöerna och objekten har också försetts med en text som beskriver deras innehåll och utseende. Beskrivningarna av de utvalda miljöerna har sin tyngdpunkt i dessa texter där kartorna fyller den viktiga rollen av att rumsligt förankra och exakt avgränsa dessa. Som hjälpmedel i denna framställning, för att förtydliga och ge tidsfärg, används också bilder av olika slag. I första hand fotografier och teckningar.

---

<sup>1</sup> Källman 1987, s. 11f

De texter som beskriver de utvalda miljöerna varierar självklar vad gäller innehållet samtidigt som de följer något av en standardmall när det handlar om textens uppbyggnad. De brukar inledas med en allmän karakteristik ofta i form av en kortfattad naturbeskrivning: "Den västra delen av Lennartsnäs halvön består av ett småskaligt odlingslandskap med små åkerholmar och större insprängda barrskogspartier".<sup>1</sup> På detta följer ofta en beskrivning av hur fornlämningar och bebyggelse ligger i landskapet och stegvis serveras sedan läsaren alltmer detaljerade uppgifter om händelser i miljöernas historia: "De två herrgårdarna Tofta och Hanmora ligger i en smal dalgång på den skogrika nordvästra delen av Adelsö". Lite senare får vi veta att: "Sedan Tofta första gången nämns i de skriftliga källorna 1297 har gården ägts av ståndspersoner. Vid mitten av 1300-talet var Tofta sätesgård för Karl Ulfsson (Sparre), sedermera marsk under kung Albrekt av Mecklenburg".<sup>2</sup>

Efter att miljöernas innehåll beskrivits följer en sammanfattande värdering av den utvalda miljön som motiverar ett bevarande från antikvariska utgångspunkter. Värderingarna är relativt kortfattade i förhållande till miljöbeskrivningarna och får ofta formen av en sammanfattning av dessa vilket innebär att uppgifter som redovisats i beskrivningen inte sällan upprepas i värderingen. Ofta avslutas värderingen med att den aktuella miljön sätts i ett större sammanhang och rankas mot andra jämförbara miljöer: "I dag är Husby Österakers bäst bevarade bymiljö på fastlandet, med både välbevarade mangårdsbyggnader och uthus".<sup>3</sup> Men ibland räcker inte kommunen som referensram utan för att få kraft bakom motivet för ett bevarande kan det finnas anledning att jämföra med hela landet: "Grönstakolonin från 1910 räknas som Sveriges första sportstugeområde".<sup>4</sup> Därmed har vi berört ett av de tre teman som värderingarna huvudsakligen kretsar kring: det unika, det typiska och det estetiskt tilltalande. Ibland kan dessa kombineras som t ex i en värdering i Järfällaprogrammet: "Knallboda är en av de älderdomligaste byggnaderna i kommunen och ligger vackert i det omgivande landskapet. Miljön är en mycket värdefull rest av det äldre Järfälla".<sup>5</sup> Men det är inte bara det älderdomliga som är estetiskt tilltalande. Även ett tidstypiskt kedjehusområde från 1960-talet kan tillskrivas sådana kvalitéer: "De välbevarade kedjehusen vid Biskop Olovs väg är mycket typiska för 1960-talet. Med sin genomtänkta tvådelade, kontrasterande, färgsättning och med sin medvetna placering längs den böjda vägsträckningen skapas ett livfullt, men väl sammanhållet gaturum".<sup>6</sup>

Genomgående i programmen är att en särskild variant av det typiska ofta framhålls som motiv för bevarande. Det handlar om det tidstypiska och ofta brukar det uttryckas så att byggnaden x är ett tidstypiskt exempel på det sena 1800-talets sommarvillor eller 1930-

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 125

<sup>2</sup> Bratt 1994, s. 93

<sup>3</sup> Prenzlau-Enander 1988, s. 105

<sup>4</sup> Hedenblad & Hammarlund-Larsson 1990, s. 98

<sup>5</sup> Källman & Nygren 1991, s. 76

<sup>6</sup> Ibid., s. 77



***Efterkrigstidens bebyggelsemiljöer i programmen karaktäriseras ofta som tidstypiska och därför värda att bevara. För att ytterligare stryka under deras värde förses de också med estetiska omdömen som "kontrasterande färgsättning" och "väl sammanhållet gaturum".  
Biskop Olovs väg i Järfälla kommun. Foto Agneta Lundberg***

talets egnahemsbebyggelse. Här kommer byggnaden att spela en intressant dubbelroll och samtidigt representera såväl det tidstypiska som det unika. Allt beroende på vilken tid vi låter den framstå i. Det tidstypiska i programmets motivering innebär att byggnaden är en god representant för sin tillkomsttid. Den ser ut som husen gjorde när de byggdes och har därefter genomgått små eller inga förändringar under sin resa till våra dagar. Men det är ovanligt och därför framstår byggnaden som unik i vår tid och därmed värd att bevara också av detta skäl.

Kulturmiljöprogrammen skyr alltså förändringar, endast det välbevarade är värdefullt och den kontinuerliga förändring och omdaning som byggnader vanligtvis genomgår under sin existens är sällan motiv för bevarande. För att tydliggöra detta förhållningssätt vill vi kontrastera med en värdering som aldrig skulle kunna återfinnas i något av de undersökta programmen:

Egnahemsområdet vid Sumphagen bebyggdes under de första åren av 1930-talet med små villor i ett och ett halvt plan om tre rum och kök. Det uppfördes för att höja bostadsstandarden



för arbetarna vid Hedbergs mekaniska verkstad som etablerats på norra sidan av Lagmansvägen under slutet av 1920-talet. Området bebos fortfarande i stor utsträckning av anställda vid fabriken invid Lagmansvägen. Autosupport som fabriken heter idag är underleverantör av framvägsdelar till bilindustrin. Husen var från början försedda med locklistpanel och spröjsade fönster under tak av enkupigt lertegel. De var alla målade i ljusa oljefärgsnyanser i gult och grått med några villor i kraftigare grönt. Med senare årtiondens förändringar av färgsättning, fasad- och takmaterial återstår idag knappast något som påminner om det ursprungliga egnahemsområdet. Istället framstår Sumphagen idag som ett modernt villaområde där de olika årtiondenas förändringsvilja och stilideal kan avläsas med stor tydlighet. Särskilt bör 1960- och 70-talens om- och tillbyggnader framhållas. Samtliga hus har under dessa årtionden försetts med tillbyggnader som i volym ofta överstiger den ursprungliga byggnadskroppen. Den fullständiga förändring området genomgått speglar viktiga skeden i 1900-talets välståndsutveckling främst när det gäller industriarbetarnas levnadsstandard och utgör därför ett omistligt exempel såväl från social- som kulturhistoriska utgångspunkter.

Men förändring är inte alltid av ondo. Byggnadsmiljöer, d v s flera hus som varit del i en och samma utveckling och tillkommit vid olika tidpunkter, kan vara värda att bevara därför att de sammantaget speglar ett utvecklingsskede. Ett sådant exempel är skolmiljön vid Aspnäskolan i Järfälla. Här finns byggnader från olika perioder av 1900-talet. Äldst är skolhuset från 1901 och senare under århundradet har kompletteringar gjorts med byggnader från 1940- och 50-talen. Nu speglar skolmiljön viktiga skeden i kommunens utveckling och värderingen lyder: "Med sina välbevarade skolbyggnader från 1901 och framåt visar Aspnäskolan upp en skolmiljö med tidstypiska inslag från större delen av 1900-talet. Härigenom är området en viktig del av det moderna Järfällas historia".<sup>1</sup>

Förändringens negativa effekter bleknar också med tidsavståndet. En huvudbyggnad i en herrgårdsanläggning, ursprungligen uppförd under 1600-talet men ombyggd under 1700- och 1800-talen, får ändå i kraft av sin ålder plats i programmen. Åldern minskar nämligen konkurrensen, ju äldre en byggnad är desto större är chansen att den kan betraktas som unik. Den ombyggda herrgården från 1600-talet behandlas därför med större vördnad än 1930-tals egnahemmet som "drabbats" av ombyggnader under de senaste årtiondena. I herrgårdens fall kan t o m 1700- och 1800-talens förändringar ses som tidstypiska anpassningar till förändrade stil- och smakideal.

Däremot är det en tydlig tendens i de undersökta programmen att en uppluckring skett i förhållningssättet att enbart äldre bebyggelse är värd att bevara. I allt större utsträckning innehåller programmen bebyggelsemiljöer också från årtiondena efter andra världskriget. Järfällaprogrammet lyfter fram Domusvaruhuset i Jakobsbergscentrum och i Upplands Bro framhålls de små och enkla sommarstugorna på Smidö. Men det är fortfarande det oförändrade, det välbevarade och därmed tidstypiska som poängteras. Värderingen av Smidö tar sikte på just det tidstypiska när författaren framhåller att: "Den tätt samman-

---

<sup>1</sup> Källman & Nygren 1991, s. 117



***Det tyngsta argumentet för bevarande, hög ålder; kan knappast användas på sommarstugor från sent 1950-tal. Istället blir det tidstypiska, d v s det från sin tid oförändrade, ett viktigt argument. Smidö i Upplands-Bro kommun. Foto Anna Ulkstrand.***

liggande bebyggelsen av små sommarstugor från sent 1950-tal och 1960-tal med verandor och flacka tak, belägna mitt på ganska stora naturtomter, är mycket karakteristisk för sin tid”.<sup>1</sup>

Det estetiska motivet för bevarande har som vi tidigare visat ofta fått spela rollen som stöd för de övriga två bevarandemotiven, det unika och det typiska. “Den ålderdomliga gårdsmiljön är vackert belägen i det småskaliga jordbrukslandskapet” är en formulering som kunde vara hämtad ur samtliga undersökta program. Här fungerar det estetiska omdömet som en förstärkning åt det unika som gårdsmiljön besitter i kraft av sin ålderdom. Bevarandemotivet med dess estetiska dimension tycks med antikvariska ögon härigenom få en extra tyngd; vad man än anser om vikten av att bevara det ålderdomliga kan knappast någon vilja att det vackra försvinner. Men med den bevarandeideologi som programmen ger uttryck för kan man gå ett steg längre och hävda att det ålderdomliga och det välbevarade i kraft av dessa egenskaper per definition är vackra. Programmens värderingar ger helt enkelt uttryck för ett synsätt som innebär att det ålderdomliga och av

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1991, s. 102

förändringar oanfrätta alltid är vackert. En skönhet som därmed, förhoppningsvis, fungerar som ett extra skydd mot den svåraste fienden av alla, förändringen.

Vad som är vackert från antikvariska utgångspunkter behöver dock inte nödvändigtvis omfattas av andra aktörer i den samhälleliga planeringsprocessen eller människor i allmänhet. Men trots de estetiska utsagornas starka bundenhet till en specifik yrkesgrupps värdesystem och osäkerheten om hur dessa skall uppfattas av beslutsfattare och andra utanför den antikvariska kretsen förs det i programmen inga resonemang om detta problem, trots att de förekommer så flitigt i programmets värderingar. Självsakert tycks författarna slå fast att "den ålderdomliga gårdsmiljön är vackert belägen i det småskaliga jordbrukslandskapet" oavsett vem betraktaren är. Men till sitt försvar kan författarna alltid anföra inledningens formulering om att programmen är en "sektorsredovisning". De estetiska omdömena förekommer oftast i samband med byggnader och bebyggelse och hur dessa samspelar med det omgivande landskapet. Även om det vackra, som vi sett ovan, automatiskt tycks följa av det gamla och välbevarade används estetiska omdömen också ofta i samband med efterkrigstidens bebyggelse. I programmet för Järfälla finns i några fall värderingar som nästan helt bygger på estetiska omdömen. Längs det ringformade gatusystemet "Stälringen" byggdes i början av 1960-talet ett stort villaområde. Området har genomgått en del förändringar sedan byggnadstiden men "Stälringen" innehåller ändå ett tillräckligt antal villor som bevarats i ursprungligt skick för att avgränsas i programmet med följande värdering:

Villorna på Stälringen har en för 1960-talets villaområde typiskt enkel utformning. Hustypen förekommer på flera ställen i Järfälla och Widmark&Platzers arkitekt har med enkla medel givit husen ett dekorativt och harmoniskt utseende. Området har givits ett livfullt utseende genom att gatan är utlagd som en slinga på sluttande mark. Detta intryck förstärks även av att man i områdets utkanter sparar delar av den ursprungliga barrskogsvegetationen.<sup>1</sup>

I detta exempel fanns det alltså ett tillräckligt antal villor som undgått förändring för att motivera en avgränsning i programmet. Men hur hanteras ett område med få eller inga byggnader i ursprungligt skick när området samtidigt utgör exempel på något som författarna anser centralt i den lokala historien? Vi återvänder till Järfälla och bostadsområdet Bolinderbyn. Här uppförde företaget under 1940-talet bostäder i form av radhus och villor till sina anställda. Därmed är Bolinderbyn "ett av de sista exemplen [sic!] i länet på hur ett företag aktivt engagerade sig för de anställdas boendeförhållanden och härigenom ett samhällshistoriskt mycket viktigt område", framhåller författarna.<sup>2</sup> Men här har många hus förändrats under senare årtionden och den "antikvariska kvoten" på ett tillräckligt antal bevarade hus som motiv för att avgränsas i programmet är inte uppfylld. Samtidigt representerar området ett viktigt skede i kommunens 1900-tals historia. Nu gäller det att tänka bort senare tiders förändringar när man står bland de plåtklädda

---

<sup>1</sup> Källman & Nygren 1991, s. 91

<sup>2</sup> Ibid., s. 92

radhusen i Bolinderbyn. Men likväl är förändringen en belastning och avgränsningen i programmet sker trots dessa förändringar. Här gäller det att hävda att området ändå berättar den viktiga historia som författarna vill lyfta fram. Därför avslutar man sin sammanfattade värdering på följande sätt: "Trots att de enskilda husen ofta förändrats kan man här väl uppleva områdets ursprungliga karaktär".<sup>1</sup>

Vi ska avsluta diskussionen om byggnader och byggnadsmiljöer med ett exempel som är Bolinderbyns motsats. Det gäller Hagbystugorna i Österåker. De två stugorna från början av 1800-talet ligger som en isolerad ö, tätt intill varandra, i en närmiljö som förändrats radikalt under våra dagar. De två boningshusen var ursprungligen en del av en by omgiven av odlingsmark. Idag ligger de kringrända av en stor golfbana. Men stugorna har pietetsfullt restaurerats av bl a hembygdsföreningen och uppfyller nu de antikvariska bevarandekraven genom att de återfått vad man anser vara deras ursprungliga utseende. Men de är alltså inte bevarade i ursprungligt skick, vilket är ett viktigt påpekande i sammanhanget. Därtill har den närmaste omgivningen ingenting att göra med byggnadernas ursprungliga funktion. Deras antikvariskt kontrollerade restaurering ger dem ändå en plats i kulturmiljöprogrammet. Men hur motivera deras plats i programmet när de ryckts ur sitt sammanhang och givits ett ålderdomligt utseende i modern tid? Författaren tar sikte på att de varit en del av landskapsbilden under lång tid, trots att den omgivande miljön genomgått stora förändringar. Den kortfattade värderingen i programmet lyder: "De två Hagbystugorna i Österåker är ett välbekant blickfång såväl från väg 276 som från järnvägen".<sup>2</sup> Värderingen är intressant ur flera aspekter. För det första att "ett välbekant blickfång" anses vara ett tillräckligt motiv för att de ska kunna avgränsas i programmet. För det andra att ingenting sägs i värderingen om vad som syns i detta blickfång och för det tredje att värderingen inte heller säger något om den totalt förändrade närmiljön. Att värderingen helt okommenterat upphöjer det välbekanta blickfånget till motiv för avgränsning gör den till den kanske mest udda i samtliga undersökta program. Genomgripande förändringar har, som vi sett tidigare, i programmen för det mesta hanterats med vad man skulle kunna kalla "trots-värderingarna" ofta formulerade enligt mallen: "trots att området genomgått omfattande förändringar kan mycket av dess ursprungliga karaktär fortfarande upplevas". Exemplet Hagbystugorna visar också att förändring inte alltid är av ondo. Under vissa speciella omständigheter kan förändringar t o m motivera en avgränsning men då måste den syfta till det oförändrade som t ex när man återställer en byggnad i vad som uppfattas som "ursprungligt skick".

Det är mindre vanligt att anföra estetiska skäl för bevarande när det gäller fornlämningar som ju dessutom har ett starkt lagskydd för sin framtida överlevnad. Här dominerar istället teman som kontinuitet och pedagogik. I den sammanfattande värderingen av Smedbyparken i Upplands Väsby finns båda dessa bevarandemotiv med: "Smedbyparken

---

<sup>1</sup> Källman & Nygren 1991, s. 92

<sup>2</sup> Prenzlau-Enander 1998, s. 109



*Ibland förändras den omkringliggande miljön så till den grad att bevarade byggnader blir som isolerade öar i ett modernt landskap. Hur skall man motivera deras bevarande som delar i en kulturhistorisk miljö när de förlorat all kontakt med sitt ursprungliga sammanhang? Hagbystugorna i Österåkers kommun. Foto Anna Ulfstrand.*



är en av de mest intressanta och pedagogiska fornlämningsmiljöerna i stockholmstrakten” och något senare “Smedby är också ett mycket tydligt exempel på en gård med förhistoriskt ursprung genom de välbevarade intilliggande järnåldersgravfälten”.<sup>1</sup>

Kontinuitetens tema har tidigare framhållits, möjligheterna att i programmen teckna en lång sammanhängande historia som ger dagens kommun djup och sammanhang bakåt i tiden är något som utnyttjas flitigt i programmen. Särskilt järnålderns gravfält används som belägg för stadigvarande bosättning under mer än tusen år. Det pedagogiska motivet är mera flytande och ges lite olika betydelser i programmen. Dels kan själva kontinuiteten framhållas som betydelsefullt ur pedagogisk synvinkel. “Järnåldersgravfältet alldeles intill den nuvarande bebyggelsen visar på ett pedagogiskt sätt hur området varit bebott under mycket lång tid” är en formulering som med variationer återfinns i de flesta programmen. Här blir fornlämningen ett tacksamt pedagogiskt redskap när kommunens långa historia berättas. Men ordet pedagogisk används också i andra sammanhang när det gäller fornlämningar. Ett vanligt sådant är när ett fornlämningsområde innehåller ett flertal olika lämningar från skilda epoker. Nu blir området pedagogiskt därför att de olika fornlämningstyperna berättar en sammansatt historia om människors villkor under förhistorisk tid och möjligheten finns också att inom en liten yta studera olika typer av fornlämningar.

Också det unika med en viss fornlämning framhålls relativt ofta i värderingarna. Trots att Stockholms län tillhör de fornlämningstätaste i landet är spåren efter människans förhistoria ändå, jämfört med senare tiders lämningar, förhållandevis få. Gottsundaborgen i programmet för Österåkers kommun lyfts fram därför att den är en av kommunens två bevarade fornborgar medan Sjökarbyröset i samma kommun är det största bronsåldersröset i kommunen. Ännu ovanligare är fångstgropen i Sätra i Upplands-Bro som är kommunens enda bevarade i sitt slag och därtill en av få i hela Stockholmsområdet. Runstenar är som tidigare påpekats en fornlämningskategori som ofta framhålls i programmen främst därför att de utgör våra äldsta skriftliga vittnesbörd om förhållanden i övergången mellan vikingatid och medeltid. Därtill anses de också ha betydande estetiska kvalitéer, en egenskap som får spela huvudrollen när runstenen vid Stavs äng i Österåker avgränsas. Likt själva runslingans korthuggna budskap lyder värderingen: “Kommunens konstnärligt vackraste runsten på sin ursprungliga plats.”<sup>2</sup>

Till sist skall också något sägas om hur de undersökta programmen illustrerats. Två huvudkategorier av bildmässiga kompletteringar till texterna ingår i samtliga program. Den fotografiska bilden, som kommer att behandlas i nästa avsnitt, och kartor. Den senare kategorin har en central roll såväl i den historiska översikten som i redovisningen av de avgränsade områdena. Samtidigt fyller kartorna skilda uppgifter i de två avsnitten.

---

<sup>1</sup> Bratt m fl 1988, s. 105

<sup>2</sup> Prenzlau-Enander 1998, s. 156



***Kartan är en ögonvittnesskildring gjord av någon som vandrat i det historiska landskapet. Med sina ålderdomligt stavade namn förstärker den tidsavståndet. Karta över Mälariärna upprättad 1739. Kungliga biblioteket.***

I den historiska översikten förekommer huvudsakligen två typer av kartor. Dels specialritade kartor som framställts för det aktuella programmet, dels fotografier av äldre kartor. De specialritade kartorna beskriver förhållanden i hela kommunen vid en vald tidpunkt. I beskrivningarna av de förhistoriska epokerna får kartorna ofta rollen att sammanfatta en hel period när det gäller olika typer av fornlämningar och på dessa kartor kan man också avläsa havsnivån under de olika tidsperioderna. Vad man valt att låta kartorna visa från de förhistoriska perioderna varierar men boplatzlämningar och gravar/gravfält finns nästan alltid med. Ibland är redovisningen specialiserad och upptar bara en företeelse

som t ex runstenar eller säsongfiskelägen. De flesta programmen har också en serie kartor där man kan följa bebyggelsens utbredning från järnåldern och fram i historisk tid. Kartserierna frammanar bilden av hur kommunen under tidernas lopp kontinuerligt befolkats och hur det fysiska rummet tas i anspråk allt intensivare. De äldre kartor som finns med fungerar istället som citat ur ett källmaterial samtida med de företeelser som texten beskriver. I många program framhålls just det historiska kartmaterialet som något unikt, en guldgruva, och en nästan outtömlig källa att ösa historisk kunskap ur. Men de äldre kartorna ger också tidsfärg åt den historiska berättelsen. Kartan är en ögonvitnesskildring, gjord av någon som vandrat i det historiska landskap som texten berättar om. Med sina ålderdomligt stavade namn och ibland svårtydda symboler förstärker den tidsavståndet och skapar bilden av ett då som befinner sig långt från oss. En tid som såg mycket annorlunda ut. Samtidigt blir varje sådan ögonblickskildring ett steg på den historiens stig som förbinder nutid och dåtid och stolt visar upp kommunens djupa historiska rötter.

De kartor som illustrerar texten i programmens andra huvudavsnitt där dagens fysiska rum avgränsas, kategoriseras och värderas har alldeles annorlunda uppgifter. Här skall dagens kommun nagelfaras och värderas i jakten på bevarade spår av den historia som presenterades i det föregående avsnittet. Nu får kartornas redovisningar en officiell prägel som det tydligaste resultatet av museets bedömningar och ställningstaganden. Museet framträder på dessa kartor i sin expertroll som uttolkare och värderare av dagens landskap i ett historiskt perspektiv. Med museets sakkunskap kan agnarna skiljas från vetet och det bevaransvärda avgränsas från det som förändringen allt för hårt förvanskats. Till den officiella prägeln bidrar också att kartmaterialet som används för dessa avgränsningar är allmänt utgivna kartor. Läsaren känner igen såväl den topografiska kartan som olika typer av ekonomiska kartor och adresskartor och med gränsdragningar och sifferbeteckningar som trycks på de allmänna kartorna får dessa redovisningar karaktären av ett mera byråkratiskt planeringsunderlag.



# Den fotografiska bildens roll i programmen

Som en komplettering till texten i föregående avsnitt där programmen analyserades utifrån vad texterna förmedlar kommer vi nu att föra en diskussion om fotografiernas roll i programmen. Huvudsyftet är att undersöka hur den lokala historien gestaltas visuellt och följande frågor har varit vägledande: Är den visuella getsaltningen kongenial med texten eller berättas en annan historia med bilderna? På vilket sätt sker urvalet av miljöerna i bilderna? Vilka estetiska och praktiska ideal har fotograferna som arbetat med programmen anslutit sig till?

Fotografier är kulturella artefakter som kan användas på flera sätt. De användningsområden som är intressanta att studera för oss är för det första fotografiet som *dokumentation* av någonting. Detta är naturligtvis också det mest uppenbara användningsområdet. Det andra användningsområdet är det *reflexiva*. Eftersom fotograferandet ofta betraktas som ett självklart sätt att dokumentera på passar det bra för att besvara frågor om vad som ansågs viktigt att fotografera vid en bestämd tidpunkt och en bestämd plats. Naturligtvis säger oss också fotografiet vad som inte ansågs viktigt att fotografera.<sup>1</sup>

## Hur läser man fotografi?

En användbar metod för att analysera bild är den som tagits fram av bildteoretikern professor Gert Z Nordström. Han använder sig av en analysmodell som sker i fyra olika steg eller nivåer: yttre-, inre-, sändar- och mottagarkontext. Med den yttre kontexten menas de faktorer i fotografiets omgivning som påverkar innehållet. Det kan vara typen av publiceringsmedium, bildtext eller fotografiets placering i en utställning. Den inre kontexten är bildens olika beståndsdelars förhållande till varandra. Denna nivå kan också beskrivas som fotografiets egen berättelse.<sup>2</sup> Här handlar det förstås om vad fotografen vill berätta. Det redskap som fotografen använder sig av för att kommunicera med betraktaren är en mängd koder som tillsammans utgör en visuell konvention. Kodernas funktion

---

<sup>1</sup> Becker 1999, s. 14f

<sup>2</sup> Nordström 1996, s. 42ff

är bl a att informera betraktarna om avsedd läsart av bilden som genom dessa får veta om det rör sig om t ex en pressbild, reklambild eller en dokumentärbild.<sup>1</sup>

Bildens sändarkontext beskriver det sammanhang som bilden ursprungligen kom till i. Det kan röra sig om tidsanda, fotografens situation eller eventuell beställares påverkan. Mottagarkontexten berör den tidsanda som bilden tas emot och används i. Ett exempel på sådan kontext är samtida värderingar eller det vetenskapliga sammanhanget som bilden används i. Ett fotografi har en sändarkontext men kan ha flera mottagarkontexter. Naturligtvis kan man begränsa sig och endast använda en eller ett par av de ovan angivna stegen.

Genom att använda begreppen sändar- och mottagarkontext utkristalliseras omedelbart två huvudkategorier av bilder i de undersökta programmen. Den första är de äldre fotografier som är hämtade från olika samlingar för att illustrera programmets första del där kommunens historia från stenålder till nutid sammanfattas. Den andra kategorin är de bilder som illustrerar de "kulturhistoriskt värdefulla områdena" i den andra delen av programmen. Dessa bilder kan vi lätt förse med sändarkontext eftersom både Ingvar Lundkvist, som varit den flitigaste fotografen i programmen, och Anna Ulfstrand fortfarande arbetar på museet. Vi får däremot inte någon vägledning när det gäller att förse de äldre bilderna med sändarkontext. De är oftast hämtade antingen från respektive kommuns bildarkiv eller från olika hembygdsföreningar. Att använda bilder från historiska bildarkiv är ett vanligt sätt att illustrera förfluten tid i vår sektor. Det är dock värt att fundera över vad som händer när de flyttas ur den kontext de är tillkomna i för att användas i ett annat sammanhang.

Vi kan ta några exempel ur programmen för att illustrera detta resonemang. På sidan 33 i Järfällaprogrammet återfinns en bild (se nästa sida) av rättare Gustaf Johansson och hästarna Rex och Disa från Jakobsbergs gård fotograferade av Hann-Marie Berndes 1906. Bilden är hämtad ur Järfälla kommuns bildarkiv. Den är en av tre som återfinns under rubriken "Järfällabönder". Det är intressant att fundera över varför den för oss obekante Hann-Marie Berndes tog bilden. Var det på uppdrag av någon och i så fall vem? Togs bilden för att dokumentera en försvinnande bondekultur, eller kanske bara för att fånga en vardaglig företeelse. Är det rättare Gustaf Johansson som är det egentliga motivet eller är det hästarna Rex och Disa?

När vi betraktar bilden i boken *Järfälla kulturhistoriska miljöer* är den inlemmad i ett textstycke som under rubriken "Järfällabönder" beskriver jordbrukets utveckling i kommunen. Fotografiet gestaltar jordbruket "förr i tiden" på ett generellt plan, men används på ett sätt som gör att den inte berättar någonting om den specifika kontext som den kom till i. Därmed kan man säga att bilden används som illustration, men inte som historiskt källmaterial.

---

<sup>1</sup> Ulfstrand 1996, s. 13



***Äldre fotografier används gärna som illustrationer. Det är intressant att fundera på de källkritiska konsekvenserna av att historiska bilder används som generella genrebilder. Foto Hann-Marie Berndes Järfälla kommuns bildarkiv.***

## Den yttre kontexten

Som vi nämnde ovan är den yttre kontexten begreppet för det direkta sammanhanget som bilderna presenteras i. Detta väcker frågor om hur den layout som kringgärdar bilderna i programmen påverkar tolkning och uppfattning av dem. Programmens formmässiga förändring har vi redan beskrivit, vad som är intressant att notera är att trots detta har fotografiernas karaktär inte förändrats nämnvärt. De bilder som illustrerar den andra delen av programmen, vanligtvis under rubriken "Kulturhistoriskt värdefulla områden", är till största delen nytagna för just detta ändamål. Det är i regel museets anställda fotograf som har tagit dem, även om man vid några tillfällen anlitat frilansfotografer och även låtit fotopraktikanter arbeta med programmen. Bilderna används här på ett funktionalistiskt sätt. De lägger varken till eller drar ifrån någon information. De bilder som illustrerar byggnader har karaktär av inventeringsbilder. Detta är knappast anmärkningsvärt när det gäller de tidiga programmen som ju har karaktär av planeringsunderlag med enkel formgivning. Det är däremot intressant att notera att bildernas karaktär inte förändrats i linje med layoutens förändring.

I kulturmiljöprogrammet för Österåkers kommun finner vi det kanske tydligaste exemplet på detta. I det andra huvudavsnittet illustrerar de flesta bilderna olika typer av byggnader. Till sin karaktär är de lika bilderna i de äldre programmen även om de skiljer sig från dessa genom att de är i färg. Fotografierna är i regel tagna på klassiskt arkitekturfotomanér, dock förekommer inte de grova beskärningar och spänningsskapande vinklingar som är vanliga i det nutida arkitekturfotot. Det är tydligt att ledstjärnan varit att varje bild skall berätta så mycket som möjligt. Eftersom nästan alla områden bara illustreras med en bild finns ingen plats för mer experimentella bilder med annorlunda vinklar och detaljer. Varje uppslag och område komponeras för sig, vilket gör att bilderna inte ges möjlighet att spela någon roll för helhetsintrycket av boken. Detta är en tydlig rest från det "katalogmässiga" utseende programmen hade tidigare. Istället borde bilderna ha använts så att de medverkade till helhetsintrycket genom att de i större utsträckning tillätits växla i storlek, utsnitt och uttryck. Böcker som i första hand vänder sig till en bredare publik använder ofta bilder på ett lockande och inbjudande sätt medan bilderna i Österåkersprogrammet snarast fungerar som en direkt illustration av den text som ligger närmast bilden. Boken är inte layoutad för att bilderna skall verka tillsammans, utan dessa knyts helt och hållet till respektive område.

Bildtexter är en del av den yttre kontexten och spelar en mycket viktig roll. Det är genom bildtexterna som bilden kan transformeras från den generella nivån till nivån där bilden kan placeras in i en specifik kontext. Bildtexterna i programmen har lite olika karaktär beroende på vad det är för typ av bild de kommenterar. När det gäller de äldre bilderna förmedlas ofta en kortare information om när de är tagna och av vem. De nytagna bilderna presenteras alltid med en topografisk information. Det allra viktigaste tycks vara var bilderna är tagna. Denna topografiska information är ofta kort och koncis: "Ljusterö kyrka", "Villa vid Länsmansvägen", "Stora Stavas mangårdsbyggnad uppförd under 1700-talet".<sup>1</sup> På några få ställen kompletteras texten med upplysningar om byggnadens tidigare användning: "Mitt i byn ligger en stor träbyggnad i Jugend stil. Den var handelsbod fram till 1970-talet".<sup>2</sup> De korta bildtexterna är vår enda vägledning till bilderna, ingenstans i texten hänvisas till fotografierna. Detta gör att texten och bilderna lever sina egna liv parallellt.

Ett undantag från denna brist på integration mellan bild och text är programmet för Mälaröarna. Här finns i regel mycket utförliga bildtexter som innehåller dels topografisk information, men ofta också faktaupplysningar och kommentarer som tydliggör för läsaren vad bilden vill illustrera. Ett gott exempel på dessa utförliga bildtexter får vi i texten till en bild av ångbåten "Nya Svartsjölandet" där fartygets historia fram till våra dagar redovisas.<sup>3</sup> Detta sätt att lyfta brödtexten till bilderna gör att dessa integreras i berättel-

---

<sup>1</sup> Prenzlau-Enander 1998, s. 162, 127, 110

<sup>2</sup> Ibid., s. 176

<sup>3</sup> Bratt 1988, s. 57

sen på ett tydligt sätt. Bildtexterna i programmet för Mälardalen innehåller också ofta värdeomdömen som syftar till att poängtera just dessa miljöers särställning. Exempel på detta är: "Fornborgen på Skansberget vid Stenby har ovanligt kraftiga stenmurar" eller "Den mäktigaste storthögen vid Adelsö kyrka och Hovgården är 45 m i diameter och närmare 6 m hög" samt "Runstenen vid Svartsjö slott är en av de vackraste och bäst bevarade i kommunen".<sup>1</sup>

## Bildurval

Urvalet av bilder i den lokalhistoriska översikten har styrts av bildtillgången i de arkiv som använts. Ett program som skiljer sig markant från de andra i sitt bildurval i denna del är Järfällaprogrammet. Redan omslagsbilden markerar ett intresse för efterkrigstiden genom det nytagna fotografiet som avbildar ett flerfamiljshus från 1950-talet. Bilden som fortsätter runt bokens rygg och täcker hela baksidan är tagen en mild höstdag och i förgrunden promenerar en äldre kvinna med käpp.

Även bilderna i inlagan skiljer sig i stor utsträckning från de övriga programmen. Här ligger fokus i det historiska bildmaterialet på efterkrigstiden. Läsaren möts av arbetare som packar köttkvarnar på Bolinders, trädgårdsmästerier från olika årtionden och invigningen av Jakobsbergscentrum i början av 1960-talet. Det förekommer också bilder av bostadshus vid tiden för deras uppförande, något som inte förekommer i andra program. Huvuddelen av dessa bilder är hämtade från Järfälla kommuns bildarkiv. Flera av bilderna är tagna av fotograf Gunvor Willberg som verkade som yrkesfotograf i Järfälla under 1950- och 60-talen. Vid sidan av sina kommersiella uppdrag dokumenterade hon Järfällas bebyggelseutveckling. Många av hennes bilder finns i kommunens bildarkiv. Här har man även använt nytagna bilder av Ingvar Lundkvist i den historiska delen. Ett exempel på det är den kronologiska bildkavalkad som illustrerar trädgårdsnäringen där serien avslutas med en nytagen bild som får representera nutid. Järfällaprogrammet skiljer sig också från de övriga genom att de två huvudavsnitten inte har så olika karaktär. Detta kan jämföras med Österåkersprogrammet där man har valt att understryka de två delarnas artskillnad genom att använda svartvita bilder i den första och färgbilder i den andra.

Eftersom bildurvalet i den historiska delen styrts av hur åtkomliga olika samlingar varit och vilken karaktär dessa haft är det tydligt hur Järfälla kommuns stora och välorganiserade bildarkiv gjort det möjligt att flytta fram den främre tidsgränsen för vad som är av intresse i ett lokalhistoriskt perspektiv också när det gäller det visuella berättandet. Kontrasten mot t ex Österåkersprogrammet är tydlig där huvuddelen av bilderna hämtats

---

<sup>1</sup> Bratt 1988, s. 88, 33, 34



***Bild och bildtext samverkar ofta för att poängtera det unika i de utvalda miljöerna. Genom bildtexten får vi veta att vi ser "den ovanligt kraftiga stenvallen på Skansbergets fornborg" på Adelsö. Kanske hade det varit på sin plats om författaren påpekat att bilden föreställer resterna av en fornborg för läsare utan arkeologisk bakgrund kan det vara svårt att se sambandet mellan den avbildade stenhögen och en försvarsanläggning. Foto Peter Bratt.***

från hembygdsföreningens arkiv vilket resulterat i ett annan och betydligt äldre tidsmässig tyngdpunkt. Går vi vidare till programmet för Mälareöarna så är bilderna i stor utsträckning hämtade från Stockholms stadsmuseum och Nordiska museet vilket ger programmet en särskild visuell prägel. Många bilder är från tiden kring förra sekelskiftet och skildrar jordbruk, stenindustri och den starka kopplingen till Stockholm genom t ex bilder av torghandel på Mälartorget. Anmärkningsvärt är att det bara är bilderna från tiden kring sekelskiftet 1900 som daterats. Bilder som levererats från ATA, stadsmuseet och länsstyrelsen från senare perioder är som regel odaterade. Det får konsekvensen att dessa bilder flyter ihop med de nytagna bilderna och när de äldre saknar hållpunkter för datering ger de intryck av en "samtid" som sträcker sig oförändrad från 1930-talet fram till våra dagar.

För att exemplifiera resonemanget kan vi betrakta bilden av gravhögar i Hemlanden på Björkö. Bilden finns i ATA och finns på sidan 27 i programmet. Flera frågor inställer sig: När är bilden tagen? Ser det ut så här idag? Om inte, varför välja en äldre bild? Ytterligare

ett exempel är de två bilderna som är placerade på uppslaget sidorna 62-63. Den vänstra visar höbärgning från förra sekelskiftet och den högra en skördetröska. Den senare bilden är tagen av Lennart af Petersens senast 1978 då han gick i pension, men troligen tidigare. Bilden är svårtolkad för alla läsare som inte genast daterar skördetröskan.

Diskussionen ovan leder vidare till konstaterandet att bilder ofta används utan de källkritiska perspektiv som används när man hanterar text. Grundläggande frågor om i vilket sammanhang bilderna kom till och hur de har använts ställs inte.

## Landskapsfotografi

En av de bildkategorier som återfinns i samtliga program, om än i olika omfattning, är landskapsbilderna. Landskapsfotografi som genre är nästan lika gammal som fotografiet självt. Landskapsfotografi har sedan dess födelse i mitten av 1800-talet haft som avsikt att dokumentera naturens storslagenhet och skönhet. I USA sammanföll fotografiets utveckling med exploateringen av västra Nordamerika och i Europa med den växande överklassturismens intresse för den vilda naturen. I Sverige har framförallt Svenska Turistföreningen med sina årsböcker fyllda av bilder från hela landet bidragit till att forma svenskarnas uppfattning av det ideala landskapet.<sup>1</sup>

Under 1960-talet utvecklades, inte minst i USA, en ny typ av landskapsfotografering som byggde på begreppet "socialt landskap". Nu var det industrisamhällets landskap som dokumenterades och på 1970-talet etablerades den typ av fotografi som kallas den "nya topografiska fotografien". Företrädarna för denna genre sökte sig ofta till platser som uppfattades som banala eller rent av fula. Bilderna ansågs som kalla och uttryckslösa i jämförelse med de bilder som framställdes inom den dokumentära traditionen där människan sattes i centrum.

I de kulturmiljöprogram som undersökts finns det, om man generaliserar, två typer av landskapsfotografier. Den ena är flygbilderna som vi kommer att återkomma till. Den andra kategorin är de bilder som till största delen avbildar det agrara kulturlandskapet. Det är som om detta är det enda landskap som finns. I programmen finns få bilder av det som den nya topografiska fotografien har intresserat sig för. Det vill säga industrilandskap, motorvägslandskap och de landskap som markerar övergången mellan tätorterna och kulturlandskapet.

Flygbilder förekommer i fem av programmen och samtliga har tagits av Ingvar Lundkvist. De återfinns i programmens båda huvudavsnitt. Det är framförallt i flygbilderna

---

<sup>1</sup> Becker 1994, s. 25

som vi får möta de storskaliga vägmiljöerna. I programmet för Upplands-Bro är det trafiken vid Ryssviken som visas från ovan och i Upplands Väsby-programmet kan vi blicka ner på motorvägens av- och påfarter. Ett annat motiv som ansetts väl lämpat för flygfotografering har varit de stora bostadsområdena från miljonprogrammet under 1960- och 70-talen. Som leksaksmodeller breder sig områden som Granängsringen i Tyresö, Ägget i Upplands Väsby och Jakobsbergs centrum ut sig i landskapet. Men också rena landsbygdsområden har fotograferats från luften.



# Sammanfattning och avslutning

I de två sista avsnitten har vi lämnat omvärldsanalysen och riktat sökarljuset mot vad som är det egentliga studieobjektet i denna rapport. De nio kommunala kulturmiljöprogram som utarbetats vid Stockholms läns museum under perioden 1987-1998. Vi har delat in denna analys i tre huvuddelar. Dels granskas programmets texter och hur dessa gestaltar den lokala historien i programmen, dels analyseras hur urvalet av de områden som ansetts värda att bevara genomförts. Därtill har vi också ägnat intresse åt hur författarna formulerat motiven för att just dessa områden rankats så högt att de tilläts ta plats i programmen.

I detta urvalsarbete och i skildringen av den lokala historien intar den fotografiska bilden en central position. Därför har vi valt att i ett särskilt avsnitt granska hur det fotografiska materialet används i programmen.

I inledningen av granskningen har vi stannat vid programmets idémässiga fundament. Vad är det egentligen författarna vill åstadkomma med dessa program och hur har tillvägagångssättet formats efter de kunskapsmål som uttrycks. Denna del av undersökningen leder till diskussioner om mål och metoder och till hur författarna definierat sina utgångspunkter och sitt tillvägagångssätt. Här handlar det i stor utsträckning om begreppen "kulturhistoria" och den tillämpning som görs i form av "kulturhistorisk analys". Kritiken går i huvudsak ut på att samtliga program redovisar dessa frågor på ett schablonmässigt och föga genomtänkt sätt. Härigenom har man kommit att använda de två begreppen (kulturhistoria och kulturhistorisk analys) på ett sätt som knappast kan sägas motsvara av en vedertagen definition av dessa. Slutsatsen blir att det författarna säger sig vilja genomföra i programmets inledningar aldrig utförs.

Hur ser då den lokalhistoriska skildringen ut? I vår genomgång av programmets första huvudavsnitt som innehåller en lokalhistorisk översikt från stenåldern fram till våra dagar har vi pekat på ett antal tendenser och brister. Det är över lag en konfliktfri historia som spelas upp. Den långa vandringen från stenålderns jägare till innevävarna i det sena 1900-talets kommuner sker i jämn lunk där epok läggs till epok. Det är de jämna lagerföljdernas historia där vägen vandras trosvisst mot ett bättre och alltmer utvecklat samhälle. Kulmen nås med dagens kommuner där medborgarna bjuds trygghet och gemenskap i ett kvardröjande folkhem. Programmen manar till stolthet över den egna bygden och framträder här som rollinnehavare i en föreställning som syftar till att göra den kommunala självbilden konturskarpare.

I programmen tecknas bilden av en kommun med djupa historiska rötter. Sedan stenålderns jägare först befolkade kommunen har människan i generation efter generation bidragit till det gemensamma bygge som är dagens kommun. Kommunens gränser under 1900-talets sista årtionden är det rum i vilket historiens olika akter spelas upp. Men det är, som påpekats, en föga dramatisk föreställning. I långsamt mak, steg för steg, bygger människan sitt lokalsamhälle. Här betonas snarare den stegvisa förändringen än historiens tvära kast. Inte ens omvälvande perioder som haft stor betydelse också i det lokala perspektivet som t ex kristnandet under övergången mellan vikingatid och medeltid, digerdöden och senmedeltidens agrarkris, eller den industriella revolutionen under 1800-talet avsätter några tydligare spår i dessa lokalhistoriska berättelser.

Det är också en historia fattig på människor. Vi får följa de bevarade spåren i landskapet men dessa spår leder oss inte vidare. De fysiska lämningarna är sig själva nog. Allt som berättas finns inskrivet i monumenten själva. Landskapets lämningar berättar bara historien om sig själva, en historia som genom denna fokusering främst kommer att handla om tillblivelse och hur de klarat att stå emot förändring. Men spåren i landskapet skulle också kunna avlockas berättelser om brukarna av dessa spår, berättelser som, genom att kompletterande källor användes, skulle kunna ge oss blodfyllda skildringar av människan i den lokala historien. Hur har historiens huvudrollsinnehavare, människan, brukat det som idag finns bevarat i landskapet? Och hur har lämningarna förändrats över tid som ett resultat av människans skiftande användning. Om detta tiger programmen i allmänhet.

I det andra huvudavsnittet pekas kulturmiljöerna ut, avgränsas och karakteriseras samt värderas. I värderingarna lägger författarna fram sina skäl för varför just denna miljö bör bevaras åt framtiden. Här handlar det om att jämföra och låta denna jämförelse utfalla till det utvalda objektets fördel. "den bäst bevarade i kommunen" eller rent av "landets bäst bevarade i sitt slag" är jämförande motiveringar som väger tungt och tydligt talar för ett bevarande av den utpekade kulturmiljön. Värderingarna kretsar kring tre huvudteman; det unika, det typiska och det estetiskt tilltalande. Det unika har vi redan berört. Genom att ha undgått förändringar genom åren har byggnaden x kommit att bli "den bäst bevarade i kommunen" samma byggnad som vid sin tillkomst var ett "tidstypiskt exempel på 1930-talets egnahemsbebyggelse". Här kan alltså t ex ett hus spela den spännande dubbelrollen och samtidigt representera såväl det tidstypiska för sin tillkomsttid som genom ett förändringsfritt liv idag vara unikt i sitt välbevarade tillstånd. Det välbevarade, av förändring oanfrätta, är nämligen det tillstånd som ger högsta status i dessa program. Kulturmiljöprogrammen skyr förändring, åtminstone när vi närmar oss vår egen tid. Längre tillbaka kan förändring "spegla skiftande stilideal" under t ex 1600- och 1700-talen och får under sådana omständigheter ett helt annat värde. Men utgångspunkten är det oförändrade, det som är typiskt för sin tid och därmed unikt i vår. Nu närmar vi oss de estetiska motiven för bevarande, alls inte oväsentliga och bitvis flitigt använda i programmen. Med antikvariska glasögon blir det välbevarade, det från föränd-

ring frälsta, också per definition vackert och de estetiska motiven fungerar ofta som förstärkning åt det tidstypiska och unika. Men ibland får estetiken också stå på egna ben och bli huvudargumentet för ett bevarande som t ex när en runsten utnämns till "kommunens konstnärligt vackraste".

En viktig del i försöken att göra programmen tillgängliga för en bredare publik var den ökade användningen av fotografiska bilder och införandet av färgbilder liksom förbättrad tryckkvalitet. Med denna ökade användning av bilder i programmen har det varit viktigt att undersöka hur den lokala historien gestaltas visuellt liksom hur denna gestaltning förhåller sig till den verbala. Men vi har också velat föra en grundläggande diskussion om hur fotografiska bilder kan analyseras. Vi knyter därvid an till en analysmetod som innehåller fyra steg eller nivåer som bilden kan relateras till; inre-, yttre-, sändar- och mottagarkontext. De två begreppsparen sändar- och mottagarkontext ger oss möjlighet att se två tydliga huvudkategorier av bilder i programmen. Den första är de äldre fotografierna som används för att illustrera skildringen av den lokala historien. Den andra är de bilder som ges uppgiften att illustrera de "kulturhistoriskt värdefulla områdena" och som vanligtvis tagits av läns museets fotografer. De äldre bildernas sändarkontext ligger för det mesta oåtkomlig för oss och det finns anledning att fundera över vad som händer med en bild när den lyfts ur sitt ursprungliga tillkomstsammanhang och tilldelas nya uppgifter i läns museets historiegestaltning.

En viktig slutsats av vår bildanalys är att trots de förändringar som programmen genomgick i försöken att göra dessa lättillgängligare så förändrades bildmaterialet inte i motsvarande grad. I stället för att ge bilderna ett självständigare mandat att locka läsare till böckerna kom de även fortsättningsvis att fungera som direkta illustrationer till den omkringliggande texten.

Ser vi därefter till programmets bildtexter så varierar dessa en hel del, från korthuggna angivelser om var en bild föreställer till omfattande beskrivningar med insprängda värdeomdömen. Det är också påtagligt hur tillgången på historiska bilder och de olika bildarkivens inriktning styr urvalet i programmen. Den fylliga användningen av fotografier också från efterkrigstiden i Järfällaprogrammet speglar ett välförsett kommunalt bildarkiv.

Landskapsfotografiet, ofta anlitat i programmen, är en genre som är nästan lika gammal som fotografiet självt. De undersökta programmen innehåller i första hand två typer av landskapsfotografier. Den första kategorin är flygfotografierna som ofta ges uppgiften att skildra storskaliga kommunikationsmiljöer och bostadsområden från efterkrigstiden, främst miljonprogramområden. I den andra kategorin återfinns de bilder som beskriver det agrara kulturlandskapet.

Efter denna kritiska granskning av de nio kulturmiljöprogrammen återstår så frågan: vad kan göras för att förbättra dessa? Det handlar, som vi ser det, om ett vägval. Vi har pekat

på hur de dubbla rollerna, planeringsunderlag och populär lokalhistorik, varit svåra att förena. Programmen har fortsatt att spela en huvudroll som kommunala planeringsunderlag och i vår kritik har vi hävdat att de inte fungerat som kulturhistoriska översikter för en bredare publik. Den disposition som programmen fick under åren på länsstyrelsen har i stora drag behållits fram till de senaste programmen. Den förändrade utformningen som genomfördes efter att läns museet övertagit programansvaret har därför i första hand gällt just formen medan disposition och innehåll genomgått mindre förändringar. Detta innebär att man på goda grunder kan ifrågasätta den popularisering som eftersträvades från museets sida.

Ytterligare kritik har riktats mot att programmens uppläggning och inriktning knappast kan sägas vara kulturhistorisk, trots att författarna hävdar detta i sina inledningar. Vår diskussion om definitionen av begreppet kulturhistoria i programmen visar att begreppet hanterats schablonmässigt och utan eftertanke och att det som görs i programmen inte överensstämmer med hur begreppet allmänt brukar definieras. I vår granskning av, i första hand de historiska översikterna, har vi kritiserat dessa för att vara ensidigt inriktade mot de bevarade spåren i landskapet och sakna historiens centrala aktör, människan.

Man kan naturligtvis hävda att denna kritik borde ha kommit långt tidigare när det fortfarande återstod flera program att utarbeta. Idag när de flesta kommuner har kulturmiljöprogram av den typ som här beskrivits finns inte mycket att göra. Men under senare år har ett antal kommuner beställt revideringar av sina program. Nu finns det en möjlighet att låta programmen ta betydelsefulla utvecklingssteg också när det gäller disposition och innehåll. Därför är det viktigt i de kommande diskussionerna med kommunerna att, vid sidan av de önskemål kommunerna för fram, också framhålla de förslag som denna rapport resulterat i. För läns museets del är det också viktigt att fortlöpande diskutera och utvärdera de programrevideringar som görs. Endast genom en sådan kontinuerlig granskning och kritisk diskussion kan vi möta de kvalitetskrav som måste kunna ställas på ett regionalt museum.

# Käll- och litteraturförteckning

## Otryckta

Stockholms läns museums arkiv  
Underlagsmaterial till kulturmiljöprogrammen

Johansson, Bengt O H. Rum för historia. Version 87-10-11. Stencil.

## Tryckta

Alsmark, Gunnar (red), *Skjorta eller själ. Kulturella identiteter i tid och rum*, Lund 1997.

Aldskogius, Hans & Moen, Olof, "Idrotten - en folkrörelse i geografiskt perspektiv".  
I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.

Anderberg, Thomas, *Konsten att argumentera*. Nora 1991.

Anshelm, Jonas (red), *Modernisering och kulturarv*. Stockholm 1993.

Arcadius, Kerstin, "Fornminnesföreningarna som blev läns museer. Om läns museernas historia och utveckling". I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.

Backlund, Ann-Charlotte, *Kommunala kulturmiljöprogramms betydelse för bevarande av kulturvärden*. Rapport från Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1998.

Becker, Karin, "I vår natur". I: *I människans hand. Fotografier kring det ekologiska landskapet*. Rosengren, Annette m fl (red). Stockholm 1994.

Becker, Karin, "Bilder av Sverige. Fotografins roll i museernas samtidsdokumentation".  
I: *Verklighetsbilder? Om fotografier och fotografier i museernas samtidsdokumentation*.  
Dahlman, Eva (red). Stockholm 1999.

Beckman, Svante, "Oreda i fornsvängen". I: *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik. Möte på Aronsborg den 4-5 april 1990*. Stockholm 1993.

- Biörnstad, Margareta a, "Kulturminnesvårdsprogrammen - återblick och syfte". *Kulturminnesvård* nr 3-4 1986.
- Biörnstad, Margareta b, "Med facit i handen". *Kulturminnesvård* nr 5 1986.
- Blehr, Barbro (red), *Kritisk etnologi. Artiklar till Åke Daun*. Stockholm 2001.
- Bohman, Stefan & Palmqvist, Lennart (red), *Museer och kulturarv. En museivetenskaplig antologi*. Stockholm 1997.
- Bratt, Peter & Carlsson, Marianne & Eklund, Karl Johan & Hedenblad, Cecilia & Riessen, Kerstin, *Upplands Väsby, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1988.
- Bratt, Peter, *Mälardöarna, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1988. Reviderad upplaga Stockholm 1994.
- Bratt, Peter, *Tyresö, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1989.
- Ek, Sven B, "Regional identitet - ett besvärligt kapitel". I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.
- Foucault, Michel, *Diskursens ordning* Stockholm 1993.
- Fredriksson, Cecilia, "Ursäkta, var är skogen? Konsumtionslandskapets kulturella konstruktion". I: *Moderna landskap*. Stockholm 1997.
- Gärdö, Monica, "Regionala kulturminnesvårdsprogram. En etappredovisning av länsstyrelsernas arbete". *Kulturminnesvård* nr 2, 1982.
- Hallin, Margareta, "Kulturmiljöverksamhet i kris. När kulturarvet reduceras till fasadarvet". I: *Kulturarv eller fasadarv - om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövärderna*. Nordiska museet och Samdok 1998.
- Hallin, Margareta & Lagerqvist, Bosse, "När kulturarv reduceras till fasadarv". *Kulturmiljövård* nr 4, 1997.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia, *Nacka kommun, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1987.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia & Hedenblad, Cecilia, *Lidingö, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1990.
- Hammarskiöld, Britt-Marie, "Samling vid pumpen! Halvfrisk marschvisa". *Kulturmiljövård* nr 4, 1990.

- Hofrén, Erik & Hvarfner, Harald & Rentzhog, Sten & Zachrisson, Sune, **70-talets museum. Samspel, kontakt, kommunikation.** Stockholm 1970.
- Hofrén, Erik, "Under arbete - det museologiska huset". I: **Kulturarvet, museerna och forskningen. Rapport från en konferens** Redaktörer: Annika Alzén & Magdalena Hillström. Stockholm 1999.
- Holm, Lennart. & Pålsson, Roland, **Riksantikvarieämbetet och statens planverk. Program för kulturminnesvård.** Stockholm 1978.
- Horkheimer, Max. & Adorno, Theodor W, **Upplysningens dialektik, filosofiska fragment.** Malmö 1981.
- Hornborg, Alf, "Landskapet som 'text'? Några funderingar kring ett stycke svensk skärgård". I: **Moderna landskap.** Stockholm 1997.
- Idvall, Markus, "Öresundsbron i dröm och verklighet. Om mobiliseringen av ett etiskt Landskap". I: **Moderna landskap.** Stockholm 1997.
- Jacobsson, Roger & Lundgren, Britta (red), **Oväntat. Aspekter på etnologisk kulturforskning** Stockholm 1996.
- Johansson, Ella, "Bygd och obygd. Landskapstillägnelse och social skiktning". I: **Moderna landskap.** Stockholm 1997.
- Jonsson, Marita, "Bevara, bruka och berika - om kulturmiljövårdens uppdrag". **Kulturmiljövård** nr 4, 1997.
- Klein, Barbro, "Tillhörighet och utanförskap. Om kulturarvspolitik och folklivsforskning i en multietnisk värld". **Rig** nr 1-2, 1997.
- Kjellström, Rolf & Ternhag, Gunnar (red), **Museer som minnen - minnen av museer:** Seminarium till minne av Göran Rosander. Stockholm 1999.
- Kulturutredningen-75,** Kulturnämnden Stockholms läns landsting. Stockholm 1975
- Källman, Rolf, **Skärgårdsbygd, kulturhistoriska miljöer i Värmdö kommun.** Stockholm 1987. Reviderad upplaga Stockholm 1991.
- Källman, Rolf & Nygren, Ann-Sofie, **Järfälla, kulturhistoriska miljöer:** Stockholm 1991.
- Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik** Konferensrapport från Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1993.

- Lagerqvist, Bosse, "Kulturarvet i nytt regionperspektiv. Bebyggelsehistoria i Västsverige".  
*Kulturmiljövård* nr 4, 1997.
- Lindquist, Sven-Olof, Förord till antologin *Den regionala särarten*. Lund 1994.
- Lundberg, Bengt, *Historien om en historia om Historien. En analys av Den Svenska Historien - Sveriges största museiprojekt*. Delrapport 1. Upphov och planering. Umeå 1997.
- Lundberg, Bengt a, "Under toppen av ett isberg. Ett museologiskt forskningsfält".  
*Kulturella perspektiv* nr 2, 2000.
- Lundberg, Bengt b, "Museologi som vetenskapligt fält". *Nordisk museologi* nr 2, 2000.
- Löfgren, Orvar, "Kurhotell, pensionat och sommarland. Turisternas sverigekarta".  
I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.
- Löfgren, Orvar, "Mellanrum. Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant".  
I: *Moderna landskap*. Stockholm 1997.
- Marc-Wogau, Konrad, *Filosofisk uppslagsbok*. Stockholm 1984.
- Myrdal, Janke, "Kulturhistoria". *Rig* nr 4, 1999.
- Nordström, Gert Z, "Den zemiologiska bildteorin". I: *Rum, Relation, Retorik. Ett projekt om bildteori och bildanalys i det postmoderna samhället*. Stockholm 1996.
- Palmenfelt, Ulf, "Dryga skåningar och fräcka kullor. Regionala stereotyper i skämtsagor och Vitsar". I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.
- Palmqvist, Lennart, "Den internationella museologin. En översikt". I: *Museer och kulturarv*. Stockholm 1997.
- Prenzlau-Enander, Gabriele, *Upplands-Bro, kulturhistoriska miljöer*. Stockholm 1991.
- Prenzlau-Enander, Gabriele m fl, *I Roslagen, kulturhistoriska miljöer i Österåker*. Stockholm 1998.
- Salomonsson, Anders, "Hemtrakten - var finns den? Om regioner och identitet".  
I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.
- Saltzman, Katarina & Svensson, Birgitta (red), *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen*. Stockholm 1997.



Saltzman, Katarina, "En stilla och enfallig landsbygd. Konsten att beskriva ett vanligt Landskap". I: *Moderna landskap*. Stockholm 1997.

*Stockholmsregionens kulturhistoriska miljöer* 1 och 2. Regionplanekontoret. Stockholm 1989.

Sundin, Bosse, "Upptäckten av hembygden. Om konstruktion av regional identitet". I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.

Ulfstrand, Anna, "Metoddiskussion med utgångspunkt från den fotografiska Dokumentationen". I: *Om resande finnes..* Kommunikationsforskningsberedningen. KFB-rapport 1996:4

Unnerbäck, Axel, "Kulturhistoriskt värde?". *Kulturmiljövård* nr 1-2, 1995. Inledning av Erik Nordin.

Winther Jörgensen, Marianne & Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*. Lund 2000.

Ågren, Per-Uno, "Museologi och kulturarv". *Nordisk museologi* nr 1, 1993.

Åsgrim Berlin, Agneta, "Den svåra värderingen". *Kulturmiljövård* nr 4, 1997.

Österberg, Eva, "Tradition och konstruktion. Svenska regioner i historiskt perspektiv". I: *Den regionala särarten*. Lund 1994.